

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ROMAN TƏFƏKKÜRÜ VƏ JANRIN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏKAMÜLÜ

İxtisas: 5715.01– Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil
və tənqid

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **İradə Əyyub qızı Musayeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müxtəlif dövrlərdə hansısa janrın daha aktual olması zamanın sosial-siyasi mənzərəsindən, cəmiyyətin ictimai-siyasi, mədəni düşüncə fəallığının tələbatından asılıdır. Roman janrı ictimai-siyasi, sosial ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi, müharibələr, inqilablar, ictimai-iqtisadi formasiyaların dəyişməsi zamanında, hadisələrin fərdi, şəxsi sferadan çıxıb milli və qlobal problemlərlə əlaqələndiyi məqamlarda aktuallaşır – qənaətinə gəlsək, yanılmırıq.

Bizim bugünkü roman sənəti hansı tarixi inkişaf yolunu keçib, onun səlafi, məsələn, ilk mükəmməl epik nəsr nümunələrindən olan M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” əsəridir, yoxsa ilk mükəmməl epik nəzm nümunələrindən olan “Xosrov və Şirin” mənzum romanıdır? Maraqlıdır ki, janr və növ xüsusiyyətlərinə görə bir-biri ilə ortaq məxrəcə gəlməyən bu iki ədəbi nümunə (“Xosrov və Şirin”, “Aldanmış kəvakib”) ayrı-ayrılıqda ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatının ilk romanı kimi səciyyələndirilir.

Romanın ayrıca bir sənət estetikası, yoxsa epik növün janrlarından biri olması məsələsi dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif səbəblərlə izah edilib. Bəzən bu janr ədəbiyyatın dördüncü növü, bəzən isə sərbəst forma kimi səciyyələndirilib.

Romanın bizim başa düşdüyümüz mənadakı forması meydana gəlməmişdən onun janr elementləri ondan əvvəlki ədəbiyyatda mövcud idi. Antik ədəbiyyata daxil olan roman janrı elementləri, türk epos təfəkkürü stixiyası, Şərq məsnəvilərinin təhkiyə modeli qanunauyğun olaraq sonralar məhz yeni tipli romanlarda öz yerini tapır. Romanın təşəkkülü məsələsində təkcə romanın yaranması tarixi deyil, həm də öyrənilməsi tarixi önəm daşıyır. Qeyd edək ki, ədəbiyyatşünaslıqda romana müstəqil bir janr kimi maraq məhz XIX əsrin sonlarında yarandı, yəni bu zamandan etibarən janrla bağlı daha konkret və sistemli baxış nəzəriyyəsi formalaşmağa başladı.

Roman epik təfəkkür təzahürü v  epos düşüncəsinin yeni formada ifadəsidir. “Yeni forma” anlayışında II minilliyin başlanğıcından n ş t tapan, yeni dünyanın ədəbi-mədəni, estetik baxış tərzində əks olunan epik siql t v  epos, dastan dili ilə nəqlətmə spesifikasiyası var. “Yeni forma” dedikdə əvvəlki – klassik janrların mühüm x susiy tl rini özündə cəmləşdirə bilən, daha çox epos, dastan genişliyindən, irimiqyaslılığından istifadə edərək yola çıxan v  yarandığı zamanın bədii inikasını daha geniş tablolarla (ictimai xarakterli problemlərlə və s.)  ks etdirən roman janrı nəzərdə tutulur. Dissertasiyanın ana suallarından biri budur: Qədim dünya insanının tarixi-siyasi, sosial həyatını, bədii-estetik d nyag r ş  v  z vq n , erudisiyasını əks etdirən epos, dastan qəlibi müasir dünyada necə oldu ki, romanla  v zl ndi?

Azərbaycan,  mum n Şərq ədəbi-estetik düşüncəsində roman təfəkkürünün formalaşmağa başladığı zaman XII əsrə təsadüf edir. XII əsr həm də epos intibahı d vr  idi. Romanla bağı yeni yanaşma metodu həm də tələb edir öyrənək ki, necə oldu min illərin söz yaddaşında epik vüsətli bədii düşüncə artıq kollektiv yaradıcılıq, xalq t x yy l  aspektində deyil, get-gedə subyektlərin, elə həmin xalqların, epos yaradan millətlərin v  cəmiyyətlərin i erisindən çıxan, həmin epik monumentallıqla t rbiy l n n, t limatlanan ədəbi şəxsiyyətlərin yazılı mətnlərində (Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Əbubəkr ibn Xosrov  l-Ustad yaradıcılığında olduğı kimi) davamını tapdı.

“Roman digər janrların məcmusudur” – ideyası həm klassik, həm də müasir  d biyyatş naslıqla müxtəlif cür izah olunub. “*Dram roman janrının sitatlar toplusundan başqa bir şey deyil*”¹ – deyən Fransa ədəbiyyatşünası v  kulturoloqu R.Bart romanı elə geniş təhkiyə formasının tarixi növlərindən biri hesab edirdi ki,  satir, nağıl və digər təhkiyə ilə nəql edilən janrlar da oraya daxil olurdu. 1965-ci ildə çap etdirdiyi “Dram, poema, roman” məqaləsində A.Dantenin tərcüməçisi (1841) Ş.Deleklyuza istinad edərək yazır: “*Dantenin*

---

¹ Ролан, Б. Драма, поэма, роман // – Москва: Называть вещи своими именами: Программные выступления мастеров западно-европейской литературы XX века. – 1986. – с.139.

“Yeni həyat” əsəri qərribə əsərdir, ona görə ki, onda eyni zamanda üç müxtəlif forma (xatirələr, roman və poema) istifadə olunub”². V.Kojinov “Romanın mənşəyi” monoqrafiyası³ ilə Qərbi Avropa və Rusiya ədəbiyyatında meydana çıxan romanların yaranma konsepsiyasını elmi-nəzəri əsaslarla təhlil edərək, özünəqədərki bir çox roman nəzəriyyələrinin bəzi məqamlarda əsassız olduğunu sübut etdi. Beləliklə, dünya roman nəzəriyyəçilərinin bu janr haqqında fərqli yanaşmalarını orta q məxrəcə gətirərək konkret fikir formalaşdırmaq üçün müqayisəli təhlillərin aparılması vacibliyi meydana çıxır.

V.Kojinov XVI əsri romanın “gizli” inkişaf dövrü hesab edir, onu yeni ədəbi dövrün fenomeni kimi qiymətləndirir, bu janrın öyrənilməsi metodologiyasında müxtəlif tarixi zamanların spesifikasını unutmamağa çağırırdı⁴. O göstərirdi ki, roman janrının izini qədim və Orta əsrlər ədəbiyyatında, hətta Misir ədəbi mətnlərinin mahiyyətində tapmaq olar. Ümumiyyətlə, roman tarixini öyrənərkən həm də xəyali də olsa, tarixə səyahət etmək zərurətini vurğulayırdı. “*Romanı daha çox intibah janrı kimi düşünün. XVI əsrin ortalarından XVII əsrin sonuna qədər İspaniya və İngiltərə, sonra isə Fransa və Almaniyada roman tarixinin ilk dalğası başlayır*”⁵.

Aydındır ki, roman nə qədər geniş, mürəkkəb və “qarıışıq” janr olsa da, onun konkret, müxtəlif ədəbiyyatşünaslar tərəfindən təsdiqlənən nəzəri qanunları var. Bu janr haqqında işlədilən “nizamsız”, “sərbəst”, “qaydasız bir yaradıcılıq növü”, “mütəhərrik və universal janr”, “polifonik səciyyəli nəsr” ifadələrini çözmək və mətnlər əsasında izah etmək cəhdi “qarıışıq janr” anlayışının mahiyyətini, oraya daxil olan forma-məzmun və mövzu-ideya

---

² Ролан, Б. Драма, поэма, роман // – Москва: Называть вещи своими именами: Программные выступления мастеров западно-европейской литературы XX века. – 1986. – с.134.

³ Кожин, В. Происхождение романа / В.Кожин. – Москва: Советский писатель, – 1963. – 440 с.

⁴ Yənə orada, 136.

⁵ Yənə orada, 136.

konsepsiyasını müəyyənləşdirmək imkanı verir. Professor C.Nağıyev janrın nəzəri əsaslarının müəyyənləşməsində onun məhz “sərbəst janr”, “dünya modeli” olması faktını əsas götürərək bildirir ki, həm forma və məzmun, diskurs və semantika parametrlərinə görə “sərbəst”dir, həm də əhatə etdiyi problemlərə, mövzu dairəsinin rəngarəngliyinə görə də dünyanın özü kimi (“dünya modeli”) sonsuz və intəhasızdır⁶.

Roman sonralar nəsr yaradıcılığının müstəqil janrı kimi F.Rablenin (“Qarqantua və Pantaqrue”), M.Servantesin (“Don Kixot”), XVIII əsrdə D.Defonun (“Robinzon Kruzo”), C.Sviftin (“Qulliverin səyahəti”) əsərləri ilə ortaya çıxır. XIX əsr isə artıq mükəmməl romançılıq əsri kimi tanınır. Bu tezisdən çıxış edərək həmin əsrdə bizim ədəbiyyatda yaranan nəsr nümunələrindən hansılarının məhz roman təfəkkürü və dünyada qəbul edilən roman nəzəriyyəsi ilə yazılması məsələsi aydınlaşdırılmalıdır.

M.M.Baxtin “Epos və roman” adlı məqaləsində romanı yeganə inkişafda olan və hələ tam qəlibə düşməmiş janr hesab edərək, onu bütün janrlar içərisində “yazıdan və kitabdan cavan”, “düşüncə üçün maraqlı obyekt” səciyyəli və daha çox oxunan ədəbi forma kimi qəbul edirdi⁷. Baxtinin tədqiq etdiyi antik ədəbiyyat nümunələri Avropa roman sənətinin inkişafına, xüsusilə XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərinə aid alman romanlarına və müəlliflərin janr haqqında nəzəri fikirlərinə böyük təsir göstərmiş əsərlərdir. XVI əsrə qədər bizim bu gün birmənalı qəbul etdiyimiz roman modeli olmasa da, özündən əvvəlki ədəbiyyatda ona hazırlıq prosesi gedirdi. Müəyyən həyati məzmun qazanmaq, özünü ifadə etmək üçün yeni ədəbi janra insanların həyat tərzini, yeni xarakterlər şərait yaradırdı. Əlbəttə ki, söhbət yalnız formadan getmir, formaya daxil olan, romana hazırlıq mərhələsində bütün elementlərdən gedir. Bizim bugünkü romanlarımıza qədər “romana hazırlıq dövrü” deyilən mərhələnin

---

⁶ Nağıyev, C. Azərbaycan romanının əsas inkişaf təmayülləri // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 2018. № 2, – s.171.

⁷ Бахтин, М.М. Литературно-критические статьи / М.М.Бахтин. – Москва: Художественная литература, – 1986. – с. 393.

nəzəri təsvirini yaratmaq zəruriliyi də dissertasiya mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

Azərbaycan romanının tarixi, yaranma dövrü, eyni zamanda onun inkişaf tendensiyası, tənəzzülü, təşəkkülü haqqında ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri yanaşması həmişə birmənalı olmayıb. Bu məsələ mübahisəli, bəzən də ziddiyyətli faktlarla təhlilə çəkilən elmi araşdırmaların predmeti kimi analitik və konseptual təhlil tələb edən ədəbi problem olaraq qalmaqdadır. Ədəbiyyat tariximizin görkəmli araşdırıcılarından bir çoxu (F.Köçərli, S.Hüseyn, A.Rüstəмова, M.Hüseyn, M.Arif, S.Əsədullayev, Q.Xəlilov, A.Hüseynov, T.Hüseynoğlu, X.Əliyev, Y.Axundlu, T.Salamoğlu, V.Yusifli, H.Quliyev, H.Ənvəroğlu, Y.Rzayev, N.Axundova və başqaları) roman janrının problemlərini, inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif zamanlarda onun Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixindəki yerini, mövqeyini müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb ediblər. Roman ədəbiyyatşünaslığın tam öyrənmədiyi və hələ də birmənalı, konkret nəzəri qanunlara əsaslanan forma xüsusiyyətləri ilə qəbul etmədiyi janr olsa da, onun köklərinin eposlarda, yunan və Roma, qədim Çin ədəbiyyatında, ümumtürk abidələrində, Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sində, N.Gəncəvinin “Xəmsə”sindəki əsərlərdə və başqa klassik mətnlərdə olduğunu roman tədqiqatçıları (H.Arashı, M.Hüseyn, B.Kojinov, T.Salamoğlu, C.Nağıyev, H.Ənvəroğlu, İ.Musayeva, Y.Rzayev, M.Məhəmmədi, M.Eflatun və başqaları) müxtəlif əsərlərində qəbul edir. Lakin bu yanaşmanı sonrakı dövr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinə (hansı ki o nümunələr roman hesab olunmurdu) tətbiq etmək tələbatı var.

Roman janrının müxtəlif problemləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.Rəfili, M.Arif, A.Rüstəмова, S.Əsədullayev, X.Əliyev, C.Nağıyev, V.Yusifli, C.Yusifli, S.Şərifova, T.Salamoğlu, Y.Rzayev, H.Ənvəroğlu, Ə.Sərkəroğlu⁸,

---

⁸ Rəfili, M. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman // –Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Əsərləri”, –I cild. –1946. –s. 43-53; Məmməd, A. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / A.Məmməd. –Bakı: Elm, –I cild. –1967. – 620 s.; Rüstəмова A. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər) / A.Rüstəмова. –Bakı:

xarici ədəbiyyatşünaslıqda M.Baxtin, D.Qranin, D.Zatonski, V.Kojinov, O.Mandelştam, T.Mann, E.Meletinski, B.Rolan, D.Oldric, F.Ceymson, B.Meynard⁹ və başqa tədqiqatçıların araşdırmasına münasibət bildirilərək təqdim edilir.

Elm, – 1975. – 263 s.; Асадуллаев, С. Заметки о романе / С.Асадуллаев, –Баку: Гянджлик, – 1970. – 156 с.; Алиев, Х. Современный азербайджанский роман / Х.Алиев. – Баку: Язычы, – 1978. – 150 с.; Алиев, Х. Современный азербайджанский роман / Х.Алиев. –Баку: Язычы, – 1978. –150 с.; Nağıyev, С. Azərbaycan romanının əsas inkişaf təmayülləri // – Bakı: Azərbaycan jurnalı. – 2018. № 2. – s.162-174; Yusifli, V. Müasir Azərbaycan romanı // Ədalət qəzeti, – 2015, 31 yanvar; Yusifli, C. Azərbaycan romanının 120 illiyinə bir nəzər // 525-ci qəzet, – 2013, 27 noyabr; Şərifova, S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı / S.Şərifova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 104 s.; Salamoğlu, T. Müasir Azərbaycan romanı: janr təkamülü (XX əsrin 80-ci illəri) / T.Salamoğlu. – Bakı: Nafta-Press, – 2007. – 153 s.; Rzayev, Y. Azərbaycan romanı: siyasət və milli düşüncə (1930-1955-ci illər) / Y.Rzayev. – Bakı: Elm, – 2010. – 296 s.; Ənvəroğlu, H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri / H.Ənvəroğlu. –Bakı: Nurlan, –2008. – 336 s.; Sərkəroğlu, Ə. Nizami və roman janrı // –Bakı: Elm və həyat jurnalı. –1989. № 2, – s. 28-29.

⁹ Бахтин, М.М. Литературно-критические статьи / М.М. Бахтин. –Москва: Художественная литература, – 1986. – 541с.; Гранин, Д. Роман и герой // – Москва: Вопросы литературы, – 1976. №5, – с. 107-116; Затонский, Д. Искусство романа и XX век /Д.Затонский. –Москва: Советский писатель, – 1973. –535 с.; Кожин, В. Происхождение романа / В.Кожин. –Москва: Советский писатель, – 1963. –440 с.; Кожин, В. Роман – эпос нового времени // –Москва: Вопросы литературы, –1957. № 6; Мандельштам, О. Собрание сочинений в четырех томах, том первый / О.Мандельштам. – Москва: Арт-Бизнес-Центр, – 1999. –368 с.; Мандельштам, О. Конец романа. Собрание сочинений: [в 3х томах] / О.Мандельштам. –Мюнхен: Международное Литературное Содружество, – т.2: Проза. – 1971. – 774 с. Манн, Т. Искусство романа. Собрание сочинений: [в 10и томах] / Т.Манн. – Москва: Художественная литература, – т.10: Статьи. –1961. – 696 с.; Манн, Т. Искусство романа. Собрание сочинений: [в 10и томах] / Т.Манн. – Москва: Художественная литература, – т.10: Статьи. –1961. – 696 с.; Мелетинский, Е. От мифа к литературе / Е.Мелетинский. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, –2001. –168 с.; Мелетинский, Е. Введение в историческую поэтику эпоса и романа / Е.Мелетинский. – Москва: Наука, – 1986. – 320 с.; Мелетинский, Е. Средневековый роман. Происхождение и классические формы / Е.Мелетинский. –Москва: Наука, – 1983. – 304 с.; Ролан, Б. Драма, поэма, роман // – Москва: Называть вещи

N.Gəncəvi özü “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərini “dastan” adlandırmışdır, poema kimi səciyyələndirmələr ədəbiyyatşünaslığın yanlışlığıdır. Halbuki epik monumentallıq, roman təhkiyəsi, roman süjetinin çoxşaxəliliyi, mətndə ictimai-siyasi problemin cəmiyyət kontekstində analizi və s. bu kimi xüsusiyyətlər təhlillərdə roman xüsusiyyətləri kimi ifadə olunmamışdır. Nəticədə, N.Gəncəvinin mənzum romanları ədəbi təqdimatlarda ənənəvi süjetli, Şərq ədəbiyyatında mövzu və ideya baxımından təkrarlanan və hətta Nizami məktəbinin davamçıları və təkrarçıları olan müəlliflərin poemaları ilə eyni cərgədə dayanmalı olmuşdur. Klassik ədəbiyyatımızda epik şeirdən söhbət açılarda Ə.Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn”, N.Gəncəvinin “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərinin, A.Ərdəbilinin “Fərhadnamə”, Ə.Təbrizinin “Mehr və Müştəri”, M.Əvhədinin “Cami-cəm”, “Dəhnamə”, anadilli epik şeir nümunələrindən isə “Yusif və Züleyxa” (Əli; XIII əsr), “Dastani-Əhməd Harami” (müəllifi məlum deyil; XIII əsr), “Yusif və Züleyxa” (Suli Fəqih; XIV əsr), “Vərqa və Gülşa” (Yusif Məddah; 1342), “Yusif və Züleyxa” (Mustafa Zərir; 1367), “Mehri və Vəfa” (İsa; XIV əsr), “Yusif və Züleyxa” (Şəms; 1475), “Yusif və Züleyxa” (Xətai Təbrizi; XV əsr), “Dəhnamə” (Şah İsmayıl Xətai; 1506), “Leyli və Məcnun” (Həqiri; 1525), “Bəngü Badə” (M.Füzuli; XVI əsr) və s. bu kimi əsərlərin adı çəkilir.

İlk yazılı ədəbiyyat nümunələri səhifələrində roman rüşeymləri, roman stixiyası tapmaq cəhdi çox incə və yorucu bir metodologiya olsa da, bu yanaşma vacibdir. Tədqiqatda bugünkü Azərbaycan romanının janr genetikası sırf Avropa mənşəli mətnlərin deyil, dünya ədəbiyyatşünaslığında birmənalı qəbul edilən klassik ədəbiyyatımızın mahiyyətində araşdırılır. Eləcə də məsnəvilər Şərq İslam mədəniyyəti tarixində və cəmiyyətində romana olan tələbatı

своими именами: Программные выступления мастеров западно-европейской литературы XX века. – 1986. – 640 с.; Олдридж, Дж. После потерянного поколения / Дж.Олдридж. – Москва: Прогресс, –1981. – 310 с.; Jameson, F. The Ideologies of Theory / F.Jameson. – London and New York: Verso, – 2008. – 693 p.; Barbie de Meinard, A.C. La poesie en Perse / A.C. Barbie de Meinard. – Paris, – 1877. – 82 p.

ödəyən ədəbi formalardan biri kimi səciyyələnilir, Şərqi romanitək fərqli rakursdan təhlil olunur. Türk ədəbiyyatının ilk romanlarından söz açılarda da məhz məsnəvi formasında yazılan əsərlərin adı çəkilir. Məsnəvidə geniş ifadə və təsvir imkanları, süjeti şaxələndirmə texnikası, obrazların daxili aləmini xarakterizə metodu müasir roman prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Dissertasiyada məsnəvi ilə roman arasındakı əlaqəni “məsnəvidən romana” tezləri əsasında araşdıran müasir türk ədəbiyyatşünaslarının (Ramazan Bardağçı, Əflatun Muvaffak, Osman Horata, Canan Sevinç) məqalələri təhlilə çəkilir və klassik Azərbaycan məsnəvilərində roman xüsusiyyətləri həm də bu baxış bucağından öyrənilir.

Təhlillər əsasında sübut olunur ki, bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında roman vasitəsi ilə yeni sənət estetikası və yeni bədii forma, üslub, tərz rəngarəngliyi yaratmaq olar. Postmodern roman yazmaq cəhdi yeni sənət estetikası formalaşdırmaq missiyasını yerinə yetirə bildimi? – sualı cavablandırılır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektı klassik Şərqi ədəbiyyatındakı nəsrə, eləcə də nəzmlə yazılan epik əsərlər, XIX əsrdən etibarən nəsrə yazılmağa başlayan yeni tipli romanlar, sovet hakimiyyəti illərində sosializm realizmi prinsipi ilə qələmə alınan romanlar və müstəqillik zamanında yazılan romanlar, eləcə də dünya ədəbiyyatında məşhur nəsr nümunələri kimi tanınan romanlardır. Dissertasiya işinin predmeti “roman təfəkkürü” anlayışının elmi-nəzəri, ədəbi-estetik qanunlarını müəyyənləşdirmək üçün janrın Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf təmayüllərini praktik olaraq Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının roman nümunələrini müqayisəli və müstəqil əsər kimi öyrənərək təhlil etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi roman təfəkkürünün xarakterini, formalaşma prosesini və romanı müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlif zamanların ictimai-siyasi, sosial ziddiyyətlərini, cəmiyyət modellərini, tarixi hadisələri dinamik və canlı şəkildə əks etdirən mexanizm, janr tipi kimi öyrənməkdən, həm də aktuallaşan roman janrının xüsusi təfəkkür forması kimi

təhlillərini ortaya qoymaqdan ibarət olub. Bu məqsəddən çıxış edərək tədqiqat işi qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur:

– Epik təfəkkür təzahürü və epos düşüncəsinin yeni formada ifadəsi olan roman janrının klassik ədəbiyyatdakı formalaşma prosesini müəyyənləşdirmək;

– Klassik janrların mühüm xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirə bilən, daha çox epos, dastan genişliyindən, irimiqyaslılığından istifadə edərək yola çıxan və yarandığı zamanın bədii inikasını daha geniş tablolarla (ictimai xarakterli problemlərlə və s.) əks etdirən roman janrının sonrakı mərhələdə “yeni ədəbi forma” kimi meydana gəlməsi səbəblərini araşdırmaq;

– Klassik və müasir ədəbiyyatşünaslıqda roman janrı ilə bağlı müxtəlif elmi yanaşmaları analitik və müqayisəli təhlillər əsasında sistemləşdirmək və münasibət bildirmək;

– Romanın folklor və yazılı ədəbiyyat mənşəyini, daha çox hansı janrlarda ehtiva olunduğunu tədqiqatlar əsasında meydana çıxarmaq;

– “Yeganə inkişafda olan və hələ tam qəlibə düşməmiş janr” (M.Baxtin) hesab edilən romanın antik ədəbi nümunələrdə, klassik Şərq ədəbi mətnlərində və müasir dünya ədəbiyyatında inkişaf trayektoriyasını müəyyənləşdirmək;

– Azərbaycan romanının müəyyən dövrlərdə zamanın nəbzini tuta bilməməsi, cəmiyyət həyatını, problemlərini, sosial-siyasi dünyagörüş miqyasını əks etdirməməsi zəifliyini dünya ədəbiyyatına xas romanlarla eyni problematika rakursundan müqayisəli şəkildə araşdırmaq, təhlil etmək və problemin ictimai-siyasi səbəblərini göstərmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində analitik və müqayisəli təhlil, nəzəri ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, tarixilik prinsipi kimi elmi metodlar əldə rəhbər tutulmuşdur. Tədqiqat zamanı qaldırılan elmi-nəzəri məsələlərə münasibəti dəqiqləşdirmək və məntiqi əsasla təsdiqləmək üçün Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığında aidiyyəti üzrə əhəmiyyətli tədqiqat müəlliflərinə istinadlar edilmiş, onların problemə münasibətləri

çözölmüş, ədəbi-estetik, nəzəri-metodoloji xarakterli fikir və mülahizələrindən istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Roman təfəkkürü və janrın Azərbaycan ədəbiyyatında təkamülü prosesini tədqiq etmək və mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– Müasir Qərb ədəbiyyatında yüksək inkişaf həddinə çatmış roman janrının forma və məzmun, ideya-estetik xüsusiyyətlərinin rüşeymləri klassik Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının epik mətnlərində (Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsəri, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı, N.Gəncəvinin mənzum romanları, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri və s.) bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır;

– M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib”, “Kəmalüddövlə məktubları”, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərləri nəslrlə yazılan ilk anadilli Azərbaycan romanlarıdır;

– 1930-1940-cı illərdə qələmə alınan romanların böyük əksəriyyəti sosializm realizmi metodunun alternativsiz tətbiqi, sənətə qarşı zorakılıq, ədəbiyyatı öz həqiqi mahiyyətindən uzaqlaşdırma siyasətinin məhsuludur;

– Repressiya və ədəbiyyat kontekstində Y.V.Çəmənşəminlinin üç əsərinə (“Studentlər”, “Qızlar bulağı”, “İki od arasında”) elmi-nəzəri və tarixi prinsiplərə söykənərək qiymət veriləndə aydın olur ki, onlar dövrün roman boşluğunu dolduran alternativsiz mətnlərdir;

– Roman cəmiyyətin, milli şüurun, dövlətin və idarəetmənin formalaşması, inkişafı ilə tənzimlənən, nizamlanan bir kateqoriyanın – ədəbiyyatın ən genişimkanlı ifadə janrı olsa da, bizim yazıçılar çox zaman bu imkanlardan lazımınca və vaxtında istifadə edə bilmədi;

– “Müasir roman” konsepsiyası, keçid dövrü romanları, ümumiyyətlə, “müasir roman” anlayışı “müasir dünyanın romanı” anlayışı ilə əlaqəli şəkildə təhlil ediləndə bizim ədəbiyyatşünaslıqda yeni roman nəzəriyyəsi tezislərinin lazımınca işlənilməməsi faktı ortaya çıxır və bu da reallıqdır ki, biz yeni roman janrı nəzəriyyəsini daha çox başqa ölkələrin ədəbiyyatşünaslarından öyrənirik;

– F.Kafka, E.M.Remark, C.Oruell, A.Soljenitsin romanlarının yazıldığı dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında işıq üzü görünən romanları müqayisəli təhlil etdikdə eyni zaman çərçivəsində ədəbiyyatın müxtəlif coğrafiyalarda müxtəlif ictimai-siyasi, sosial şəraitlərdə fərqli inikasını absurdluğu ortaya çıxır və bu absurdluq bizim romanlarımızın dünyada lazımınca qəbul edilməməsi və tanınmaması səbəbidir;

– Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernizm ədəbi estetikası ilə yazmaq cəhdi özünü tam doğrultmadı, roman mətnlərində həqiqi postmodern təfəkkür, tərz, üslub və üslubsuzluq yeni estetika kimi əksini tapmadı və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq müstəqil elmi araşdırma obyektini kimi seçilən “Roman təfəkkürü və janrın Azərbaycan ədəbiyyatında təkamülü” işində aşağıdakı yeniliklər əldə edilmişdir:

“Müasir romanın başlanğıcı” – sualına cavab axtarışının nəticələri Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif zamanlarda roman təfəkkürü ilə yazılmış, lakin “roman” adı almamış bir çox əsərlərin janrını elmi-nəzəri prinsiplər əsasında müəyyən edir.

Qədim dövr və Orta əsrlər, eləcə də XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı bədii mətnləri forma-məzmun, ideya, süjet xətti, üslub, problematika baxımından müasir dünya romanı kontekstində müqayisə prinsipi ilə yenidən araşdırılır, onların bəzilərində (Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsəri, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı) roman stixiyası, roman janrı elementləri diqqətə çatdırılır, bəziləri isə (N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun”, M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib”, “Kəmalüddövlə məktubları”, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri) haqqında bəhs etdiyimiz janrın nəzəri qanunları əsasında təhlil edilərək “roman” statusu alır.

Müasir dünya romanının formalaşmasında, klassik keçmişində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayan, XII əsrdən yaranmağa başlayan, müəlliflərin “dastan” – deyər qeyd etdiyi, əslində isə mənzum roman hesab olunmalı olan Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus əsərlərin

tanınmış ədəbiyyatşünaslar tərəfindən fraqmental şəkildə təhlilləri ümumiləşdirilərək təqdim edilir.

Qədim dövrdə epos ilə səciyyələnən janr II minilliyin əvvəllərindən etibarən yazılı ədəbiyyat faktı kimi roman anlayışında sabitləşdi. Epos yaradıcılığı roman janrı ilə paralel olaraq davam etsə də, bədii düşüncədə epik təhkiyə şəklinin yeni səhifəsi açılmışdı. Nəzərə alsaq ki, dünya roman tarixi (məsələn, “Genjinin hekayəsi” – XI əsr) də həmin zamandan qeydə alınır, onda bu iddianı əsaslı hesab etmək olar. Azərbaycan romanı dastan, mif, əfsanə, rəvayət, nağıl variantlarını sadəcə bir səbəb, fraqment, detal kimi özündə saxlamışdı. Tədqiqatda göstərilir ki, klassik eşq fəlsəfəsi tarixində önəmli yer tutan “Leyli və Məcnun” mövzusu motiv olaraq ərəb əfsanəsindən keçsə də, N.Gəncəvi və daha sonra M.Füzuli əfsanə motivini romanlaşdırır, adi, nağıl dili ilə elləri dolaşan əhvalata epos, epik siqlətli təhkiyə dili ilə monumental fəlsəfi-estetik mahiyyət bəxş edir.

XII əsr epos zamanitək səciyyələnirdi və bu epik vüsət imkanlarından faydalanmaq cəhdi N.Gəncəviyə tarix, insanlar və cəmiyyətlər, hadisələr, ictimai-siyasi düşüncələr haqqında mənzum romanlar yazdırdı. Nə üçün N.Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan bu dörd əsəri (“Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”) ilk romanlarımız hesab edirik? – sualı cavablandırılır. Bu əsərlərdə dünya roman nəzəriyyəsində dəyişməz, “roman qanunları” kimi təsdiqini tapmış epik genişlik, hadisələrin mahiyyətində siyasi-ictimai, sosial, mənəvi-psixoloji problemlər, aid olduğu zamanın və cəmiyyətin simasını, xarakterini, səciyyəsini ifadə edə bilən tip, xarakter, portretlər, qlobal, bəşəri həqiqətlərin, insan şəxsiyyətinin həm də ədəbi-estetik dəyər kimi təbliği, tarixilik, konkret, qısa zamanı yox, tarixin böyük bir parçasının obrazını, bədii simasını epik monumentalılıqla yaratmaq hünəri konkret nəzəri prinsiplər və bədii faktlarla göstərilir.

N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsəri klassik eşq fəlsəfəsi tarixində ilk roman kimi təhlilə cəlb edilir və M.Füzulinin yazdığı eyniadlı mənzum romanla fraqmental şəkildə olsa da, müqayisə edilir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan romanı öz tarixi inkişaf prosesində iki mərhələdən keçib: Birinci mərhələ XII əsrdən XIX əsrdək olan dövrü əhatə edir. Bu dövrün roman mənzərəsi daha çox N.Gəncəvinin adı ilə bağlıdır. N.Gəncəvinin mənzum romanları və M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri bu janrın Azərbaycan ədəbiyyatındakı klassik Şərq ənənəsi üzərində bərqərar olan nümunələridir. XIX əsrdən başlanan ikinci (nəsr ilə yazılan və artıq Qərb ədəbiyyatında formalaşmağa başlayan yeni tipli romanların təsiri ilə qələmə alınan) roman mərhələsi M.F.Axundzadənin povesti kimi tanınan “Aldanmış kəvakib” əsərinin qanunauyğun davamı tək meydana gəldi.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri aşağıdakı hallarda tətbiq və istifadə oluna bilər:

Tədqiqatın müddəalarından, nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələrindən ali məktəb dərslərlərində, metodik vəsaitlərdə argument kimi istifadə oluna bilər.

Universitet müəllimləri və tələbələri, ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar və mütəxəssislər dissertasiyadan elmi-nəzəri mənbə kimi yararlanı bilərlər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Yeni və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” şöbəsinin iclaslarında müzakirə olunmuş, bir neçə dəfə dissertasiyanın mövzusu əsasında seminar təşkil edilmişdir. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin müvafiq elmi (“Ebsco”, “Copernicus”, “Rints”, “Web of Science”, “Scopus” bazasında olan) nəşrlərində dərc etdirdiyi müxtəlif məqalələrində, onun bir sıra Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzələrində, roman janrı ilə bağlı müxtəlif illərdə yazdığı kitablarında (“Azərbaycan romanının nəzəri-metodoloji problemləri” – 2014; “Ceyms Coysun “Uliss” romanı və

ədəbiyyatda devrim” – 2017; “XXI əsrdən baxış: ədəbi tənqid və bədii söz” – 2017) öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır. Dissertasiya giriş (28 096 şərti işarə), dörd fəsil (birinci fəsil üç paraqraf – 137 899 şərti işarə; ikinci fəsil iki paraqraf – 54 451 şərti işarə; üçüncü fəsil dörd paraqraf – 203 544 şərti işarə; dördüncü fəsil iki paraqraf – 90 578 şərti işarə), nəticə (12 685 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 527 253 şərti işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dörd fəsildən ibarət dissertasiyanın I fəslə **Azərbaycan romanının tarixi-xronoloji yolu: klassik romanlar (XII-XVI əsr)** adlanır. **“Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində (Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsəri, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı) romanın forma-məzmun və nəzəri-estetik xüsusiyyətləri”** adlı birinci paraqrafta göstərilir ki, XII əsr Azərbaycan, eləcə də Şərqi ədəbi-estetik düşüncə tarixində epik ədəbiyyatın inkişaf mərhələsi kimi diqqəti cəlb edir. Bu dövrün bir çox epik mətnlərinin süjeti sırf roman janrı konsepsiyasına uyğun gəlir. Azərbaycan Atabəyləri dövründə yaşamış, N.Gəncəvinin müasiri olan Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsəri bu baxımdan maraqlıdır. Həmin dövrdə farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı təkcə nəzm nümunələri ilə deyil, həm də nəsr əsərləri ilə şöhrət qazanmışdır. İngilis şərqşünası Q.M.Meredith-Ouensin tədqiqatına (1971) qədər “Min bir gecə kitabı” adı ilə Britaniya muzeyində saxlanılan “Munisnamə”nin sonrakı tədqiqatçıları da əsərin süjeti və nəsr xüsusiyyətləri, epik vüsəti haqqında ətraflı

yazmışlar. Akademik Z.Bünyadov və professor R.Əliyevin böyük zəhmətləri, araşdırmaları, təbliğatı nəticəsində bu dəyərli əsər Azərbaycan ədəbiyyatı nümunəsi kimi ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Əbubəkrin “Munisnamə” əsəri struktur və məzmun etibarı ilə, eləcə də məqalət və hekayətlər silsiləsi, didaktika və s. bu kimi xüsusiyyətlərinə görə N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə bənzəyir. Lakin biz “Sirlər xəzinəsi” əsərini roman janrına aid etmədiyimiz halda “Munisnamə”də romanın ilk süjet, kompozisiya, mövzu-məzmun, epik siqlət elementlərinin olduğunu deməli oluruq. Əvvəla, ona görə ki, yazılı ədəbiyyatımızda ilk nəsrə yazılmış farsdilli bədii mətnlərdən biri olduğu üçün, bu mənada diqqəti cəlb edir. İkincisi isə, “Sirlər xəzinəsi”ndən fərqli olaraq “Munisnamə”dəki hekayətlər ayrı-ayrılıqda sırf ibrətamiz deyil, həm də müstəqil, müxtəlif ideya-estetik mahiyyətli bədii nəsr mətni kimi maraq doğurur. Yəni, bu əsərin ikinci fəslə birinci fəsildəki didaktika və aforizmlərin təsiri altında qalmır. Roman təhkiyəsi, obrazların təsvirindəki və xarakter cizgilərində müəllifin nəsr qələmindəki ustalığı bunu deməyə əsas verir.

“Munisnamə” əsərinə, təbii ki, “roman” demək doğru olmaz. Amma bizim bu əsərdə diqqətimizi çəkən Azərbaycan romanının klassik mənşəyi məsələsi oldu. Bu əsər həmin o klassik mənşə stixiyası baxımından bəzi faktlar verir. “Munisnamə” əsərinin dəyərli tədqiqatçısı professor R.Əliyevin janr tipi analizindəki bir məqama diqqəti xüsusilə maraq doğurur.

R.Əliyev də akademik Z.Bünyadov kimi “toplu”, daha dəqiq desək, “məcmuə” ifadəsini işlədir. Lakin onun qənaətində Z.Bünyadovun dediyi kimi, “rəvayətlər, aforizmlər, hekayə və lətifələr toplusu” yox, “realist və əfsanəvi povestlər, novellalar, hekayələr, aforizmlər və kəlamlar məcmuəsi”¹⁰ şəklində xarakterizə olunur.

---

¹⁰ Rzayeva, R. Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsəri / R.Rzayeva. – Bakı: Papirus NP, – 2016, – s. 37.

Gördüyümüz kimi, R.Əliyev “povestlər”, “novellalar” ifadəsini təsadüfən işlətmir. Bizim müasir ədəbiyyatşünaslıqdan, ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarından Qərb ədəbiyyatının müasir janr tipi kimi tanıdığımız “povest” və “novella” çeşidi iddia etdiyimiz romanın klassik mənşəyidir – fikrinə haqq qazandırır. Roman janrının yetişməsində, formalaşmasında yazılı ədəbiyyat nümunələri kimi hekayə, povest, hekayənin bir forması olan novella janrının əhəmiyyəti qeyd edilməlidir.

Əbubəkr “Munisnamə” əsərində öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinə ayıq gözlə baxır, zamanın sosial ədalətsizliklərinə münasibət bildirirdi. Müəllif seçdiyi hekayələri işləyəndə daha çox realistik metodologiyaya üstünlük verir, tarix və müasirlik kontekstində ibrət, ali hisslərlə tərbiyələnmək, cəmiyyət, bəşəriyyət maraqlarını nəfsindən üstün tutmaq ideyasını bədiiləşdirərək mükəmməl mətn yaradırdı.

“Məhsəti və Əmir Əhməd dastanı” janr xüsusiyyətlərinə və tarixi şəxsiyyətlər, real hadisələr faktına görə XII əsr mədəni mühitinə aid olan maraqlı dastan kimi bir çox tədqiqatların mövzusuna çevrilib. Dastanın yaranma prosesi bu dövrə şamil olunsada, mövcud əlyazması XV-XVI əsrə aiddir. Əslən xocəndli kimi göstərilən, Gəncəyə sonradan gələn Məhsəti haqqında təkcə bir dastançının təxəyyülü yox, eyni zamanda xalq rəvayətləri və folklor yaddaşı əsasında formalaşan “namə”, əsrdən-əsrə məktub kimi əks-səda verən dastan özünə qədərki və özündən sonrakı dastanlardan bir çox xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Dastanın girişi bildiyimiz dastan strukturundan fərqli bir intonasiya ilə başlayır.

“Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı, belə məlum olur ki, yazıya alındığı dövrdən deyil, elə yarandığı zamandan etibarən klassik yazı üslubu ilə tənzimlənib. Bəlkə də bu hekayət, məhəbbət romanı təkcə dillərdə dolaşmayıb, həm də tam formalaşana qədər fraqmentlərlə yazı mətninə çevrilib, təzkirə və gündəliklərin, memuarların, salnamələrin maraqlı, mübhəm, nisgilli tale detalı kimi tarixləşib.

Dastanın sırf XVI əsrdə formalaşması faktını əsas götürsək, M.Füzuli sənətinin dillərdə dastan olduğu zamana təsadüf etdiyini görə bilərik. Bəlkə Məcnunluq, məcnunanə eşq məramnaməsinin bu

qədər qabarıq olması elə həmin faktla bağlıdır? Nizaminin müasiri olan Məhsəti haqqında dastan Füzuli zamanında yazılıb bitir. Bu ovqat dastanın təkcə süjetində, mövzu-ideya qəlibində deyil, həm də şeirlərinin məğzində belə özünü göstərir.

Əsərdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan dastan səhnələrinə bənzər şeirləşmə parçaları da diqqəti cəlb edir. Nəsr və nəzm mənə-məzmun, məntiq baxımından bir-birini tamamlayır. Məsələn, Əmir Əhmədlə Məhsətinin ilk görüşdəcə rübai ilə deyişməsi başlayır.

Dastanın məzmununu dolğunlaşdıran, onun romantika, sevgi, ayrılıq, sədaqət, ürəyə, qəlbə, ruha sadıqlıq ideyasını fəlsəfi tezlərlə ifadə edən əsas atributlar, simvollar məhz rübailərdir. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində həmin missiyanı daha çox qəzəl janrı yerinə yetirirdisə, burada bu işi Əmir Əhmədin və Məhsətinin rübailəri icra edir. Rübai bu əsərdə canlı insan obrazı təsəvvürü yaradır.

R.Hüseynov “dastan-hekayət” – deyə bəzi məqamlarda bu mətnin hətta müasir epik janr xüsusiyyətlərini özündə cəmləyən yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasına işarə edir. Əsər folklor və yazılı ədəbiyyat spesifikasiyasını az qala bərabər şəkildə özündə ehtiva edən bir nümunədir. Biz klassik yazılı mətnlərin folklor materialı əsasında yarandığının çox şahidi olmuşuq. Məsələn, N.Gəncəvi “Xəmsə”sində rəvayətlər, əfsanələr, xalq arasında dolaşan hekayətlər və s. nümunələri yazı ədəbiyyatına gətirib və onları stabilləşən, yazı dilində konkretləşən ədəbi abidəyə çevirib. “Leyli və Məcnun” kimi. “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı isə, əksinə, tarix və yazılı ədəbiyyat səhifəsindən folklorla doğru hərəkət edib, dastanlaşib, rəvayətləşib, köçürmələrdə, nəqllərdə dəyişdikcə dəyişib, müxtəlif nüsxələr, variantlar şəklində çoxalıb.

“Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanının da mahiyyətində, süjet, kompozisiya və mövzu-ideya spesifikasiyasında məhz roman problemləri fundamentallığının izlərini gördük. Şəxsiyyətin özünükamilləşdirmə fəlsəfəsinin drammatizmi cəmiyyət, toplum qadağaları ilə mənəvi azadlığın mübarizəsi kombinasiyasındakı ustalıq (Əmir Əhməd də Xosrov Pərviz kimi kamilliyə qadın eşqi böyüklüyündən keçərək

yetişir və bu proses dastançının nəqlində yox, yazıya alınan, qələmlə rəsm edilən həyati detallarda, fraqmentlərdə özünü göstərir), nəzm-nəsr sıralamalarındakı incə keçidlərlə ümumi ahəngi gözləmə (məsələn, rübai ilə əhvalını anladıb dialoqa keçəndə belə intonasiya, ritm pozulmur), hadisələri roman təhkiyəsi ilə nəqletmə, dövrün ictimai-siyasi həyatının, sosial mənzərəsinin real, yazı dili üslubuna xas xırdalıqlarla təsviri (Məhsətinin sarayda dustaq edilməsi və onun gözlənilən daha böyük təhlükələrdən xilas yolları tapmaq üsulunun süjeti və s.), hakimiyyət və xalq münasibətlərinin yaddaqalan cizgiləri, dəyişməyən dəyərlərin (sevgi, dostluq, xeyirxahlıq, elm, irfan, ədəb, əxlaq və s.) qadın və kişi obrazında ümumiləşdirmə yolu ilə təcəssümü, zamanın mədəni, elmi-intellektual mənzərəsinin bir neçə tipikləşdirilmiş təsvirdə əksi (məsələn, musiqiyə, elmə, əyləncə saatları dediyimiz zamanda şahmat oyunu kimi intellektual istirahət növünə maraq, sufi-irfani təlimlər, şeirləşmə mədəniyyəti və s.), ictimai düşüncənin xarakteri, müxtəlif təbəqəyə, sosial qruplara aid olan insanların bir-birinə münasibəti (məsələn, Məhsəti ilə Əmir Əhməd bazar meydanında tez-tez qarşılaşdıqları sadə peşə adamları və Məhsətinin ətrafında olan mütriblər, musiqiçilərlə daha səmimi münasibət qura bildikləri halda, şahın və xətibin adamları ilə konfliktli hallar yaşayırlar) və ən əsası, qadın və kişi münasibətlərindəki istəyin maddi-bədənsəl deyil, ilahi eşqin, ünsiyyət və təmasın Şərqi adamına məxsus etik-estetik zərifliklər həddində yaşantısı maraq doğurdu.

Hər iki əsər roman təfəkkürü və estetikası üçün örnək fraqmentlərlə dolu olan ilk mükəmməl nümunələr hesab oluna bilər.

“Nizami Gəncəvinin mənzum romanları” adlı ikinci paraqrafda göstərilir ki, N.Gəncəvinin süjetlərindəki rəvayət, əfsanə mətnlərindən istifadə, nağıldan ideya-estetik üsul kimi yararlanma faktları imkan verir deyək ki, bu dövrdə yazılı və şifahi epik nümunələr qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşırdı. Daha sonra anadilli epik şeir nümunələrində dastan, epos formasından (nəsr və nəzm hissələrinin məna-məzmun baxımından bir-birini tamamlaması) istifadə etməklə yeni forma nümunələri meydana gəldi.

Müasir türk romanı tədqiqatçıları da romanın klassik mənşəyini məsnəvilərdə görür və göstərir ki, İslam-türk ədəbiyyatında XI-XIX əsrdə “Kutadqu bilik” ilə başlayan məsnəvi beyt forması XIX əsrdən sonra Tənziyat ədəbiyyatında modern nəsr janrları (roman, hekayə və s.) formasında meydana çıxdı: *“Məsnəvi termini və onun beyt forması türk ədəbiyyatına İran ədəbiyyatından XI-XIX əsrlərdən keçmişdir. Əsrlər boyu bu janrdakı çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. İslam türk ədəbiyyatında XI-XIX əsrdə “Kutadqu bilik” ilə başlayan məsnəvi beyt forması XIX əsrdən sonra Tənziyat ədəbiyyatının inkişafı ilə öz yerini roman və hekayə janrına buraxdı”*¹¹.

Həmin məqalədə ədəbiyyatşünas alim Ramazan Bardakçı məsnəvinin qafiyələnmə sistemini və texnikasını roman təfəkkürü ilə epik əsərlər yazan müəlliflər üçün əlverişli janr hesab edir, göstərir ki, məsnəvidə də romanda olduğu kimi nağıl və təhkiyə elementləri, duyğu və təxəyyül ünsürləri, dini və əxlaqi düşüncələr, ictimai həyatla bağlı məsələlər nəql xüsusiyyətləri ilə ifadə edilir: *“Bu səbəbdən məsnəviyə hətta keçmişin romanı da deyilir”*¹². Digər bir ədəbiyyatşünas alim Canan Sevinç də “Qədim ənənəyə açılan modern bir qapı: Cihan Aktaşın “Şirinin toyu” adlı romanında Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” adlı məsnəvisindən izlər” məqaləsində Osmanlı-türk romanı tarixi gedişində bu janrın əvvəlcə sırf ənənə üzərində formalaşması, Qərb üslublu romanı özünəməxsus şəkildə sintez etməsi, sonra isə ənənəni ortadan qaldıraraq Avropa tipli bir roman şəklini alması mexanizmindən danışıq. Müəllif göstərir ki, Tənziyat illərinin ilk romançıları Qərb üslubunda bir roman yaratmağa çalışarkən, yəni bir tərəfdən ənənəni və Qərb modelini ortaqlıq qazanda (Ahmet Mithat məktəbi) əritmək istərkən, digər tərəfdən yeni bir roman yazmaq ənənəsinə (Namiq Kamal məktəbi) cəhd edildi. Tezliklə ənənədən uzaqlaşıldı və türk romanı Qərb üslublu bir romana çevrildi. *“İkinci Konstitusiyaya Monarxiyasından 1980-ci illərə qədər tamamilə Avropa görünüşü*

---

¹¹ Bardakçı, R. Cumhuriyet döneminde yayımlanmış mesneviler üzerine / –Ankara: Uluslararası Türkçe veya Türk Dili, Edebiyatı ve Tarihi Dergisi, – 2013. Cilt 8/1, – s. 902.

¹² Yəni orada.

qazanan türk romanı, yüksələn postmodern anlatım texnikasının təsiri ilə yenidən ənənəyə meyl etdi. Əslində Orxan Pamuk “Qara kitab” romanını (1990), Şeyx Qalibin “Gözəllik və eşq” məsnəvisindən ilham alaraq yazmışdır”¹³.

Professor M.Rəfili “Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman”¹⁴ adlı məqaləsinin adında “ilk roman” tezisini önə çıxarsa da, məqalənin məzmununda haqqında bəhs olunan “Xosrov və Şirin” əsərinin janr xüsusiyyətlərinə toxunmadan daha çox obrazların təhlilinə, məzmunu, tarixi hadisələrin ifadə metodologiyasına diqqət yönəlir.

Qərb ədəbiyyatşünaslığında isə Nizami əsərlərinin janr xüsusiyyətləri məsələsi XVII əsrdən tədqiq edilməyə başlanılıb. Nizami yaradıcılığını fransız ədəbiyyatşünaslığı kontekstində araşdıran Əskər Sərkəroğlu “Nizami və roman janrı” adlı məqaləsində¹⁵ bildirirdi ki, istər Şərq, istərsə də Qərb ədəbiyyatındakı Nizamiyə qədər yazılmış cəngavərlik epopeyalarının heç biri roman janrının qanunlarına dolğun şəkildə cavab vermirdi və XII əsrə qədər, eləcə də Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə Avropa ədəbiyyatında yaranan kiçik həcmli, qırıq-qırıq süjetli əsərlər roman adlandırılmışdır. “*Bartelemi Derblo “Şərq kitabxanası”nda (1697) Nizami Gəncəvinin əsərlərini roman adlandırır. Göründüyü kimi, hələlik əldə etdiyimiz ilk yazılı məlumat əsasən XVII əsrdən başlayaraq fransız şərqşünaslığında Nizami əsərlərinin janrı müəyyənləşdirilibdir*”¹⁶.

Maraqlıdır ki, fransız şərqşünası Mole də Nizami yaradıcılığı ilə ilk roman janrının əmələ gəlməsini vurğulayır, onu şeirlə yazılmış roman janrının yaradıcısı hesab edirdi. E.Meletinski romanın klassik

---

¹³ Sevinç, C. Kadim geleneğe açılan modern bir kapı: Cihan Aktaş’ın Şirin’in düğünü adlı romanında Nizâmî-Gencevî’nin Hüsrev ü Şirin adlı mesnevisinden izler // – Ankara: İnsan ve toplum bilimleri araştırmaları dergisi. – 2017. Cilt 6, №7, – s. 33.

¹⁴ Rəfili, M. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman // –Bakı:Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Əsərləri”, – I cild. –1946. – s. 43-53.

¹⁵ Sərkəroğlu, Ə. Nizami və roman janrı // – Bakı: Elm və həyat jurnalı. –1989. № 2, – s. 28.

¹⁶ Yəni orada, 28.

başlanğıcını hətta qəhrəmanlıq, dini və digər xarakterli əfsanələrdən ibarət olan romantik şeirlər, eyni zamanda, nağıl, şairlərin bədii üslubda yazılmış tərcümeyi-halı, panegirik (kiminsə ölümü münasibəti ilə yazılmış bədii mətn, çıxış) və didaktik poeziya ilə əlaqələndirirdi¹⁷.

“Xosrov və Şirin” istər Nizaminin öz yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycan və bütövlükdə Şərq ədəbiyyatı tarixində tamamilə yeni bir hadisə idi. Əsərin məzmunu, çoxplanlı süjeti, mükəmməl kompozisiyası, surətlərin təqdiminin xarakteri və ümumən pafosu onu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində roman janrının ilk nümunəsi hesab etməyə tam əsas verir. Yəni əsərin ənənəvi olaraq poema adlandırılması şərti səciyyə daşıyır.

*“Xosrov və Şirin” əslində, bir romandır. Daha dəqiq demək istəsək, mənzum roman. Roman, bilindiyi kimi, qəhrəmanlıq eposunun fəlsəfi mənada inkarı kimi meydana çıxıb. Nizami ilə Firdovsinin yaradıcılıq münasibətləri də bu aspektdə dəyərləndirilməlidir”*¹⁸.

Akademik H.Araslının “Xosrov və Şirin” əsərinə yazdığı “ön söz”də oxuyuruq: *“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk mənzum roman olan bu əsər Sasani hökmdarlarından Xosrov Pərvizlə Bərdə hakiminin vəliəhdi gözəl Şirin arasındakı məhəbbət haqqındadır”*¹⁹.

Nizaminin əsas ideyası kamil, mükəmməl, müdrikləşən, ülviləşən, ilahi məqama yetişə bilən İnsan modeli yaratmaq olub. Xosrov, Məcnun, Bəhram, İskəndər – hamısı səhvlərdən, günahlardan, nəfsə və şöhrətə, qadın eşqinə, işrətə uymalardan keçib ilahi həqiqətə doğru gedir. İrsi hakimiyyət, taxt-tac, sərvət, qadın sevgisi, zamanla, mühitlə, cəmiyyət və daha böyük güclərlə mücadilə, mübarizə, ibrətlər, hikmətlərlə tərbiyələnmə, kamilləşmə prosesi başa çatır, sonda cismani məğlubiyyət (dörd qəhrəmanın dördü də – Xosrov, Məcnun, Bəhram, İskəndər Haqqa qovuşur)

---

¹⁷ Мелетинский, Е. От мифа к литературе / Е.Мелетинский. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, – 2001, – с. 82.

¹⁸ Мəhəmmədi, М. “Xosrov və Şirin” əslində bir romandır // 525-ci qəzet, – 2014, 17 may.

¹⁹ Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin / N.Gəncəvi. – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2004, – s. 5.

onları ilahi-ruhi qalibiyət məqamına qaldırır. Nizami romanlarının qəhrəmanı Allahın bir cins, xilqət, canlı, ali şüur sahibi varlıq kimi yaratdığı, sonradan səhv edən və Yer üzünə enən insandır.

Nizaminin romanlarında klassik poemalardan əsaslı fərq ondan ibarət idi ki, mətnlər bir macərəyə və onun romantik qəhrəmanlarına həsr olunmayıb. Müəllif adi bir obrazın üzərində böyük mövzuların, tarixi təbəddülatların, bəşəri problemlərin, bir sözlə, roman kimi geniş və əhatəli özünüifadə mühitinin qəhrəmanı olana qədər işləyir. O, real, həyatı, gerçək fəlsəfəsi ədəbiyyatda romantik, təxəyyüllə şişirdilmiş ənənəvi prinsiplərin üstündən xətt çəkdi.

Nizaminin epik əsərlərində roman problematikası, roman mətni əhatəliliyi, genişliyi, ziddiyyətlərlə dolu roman situasiyaları, vüsətli epik mənzərədə xarakter müxtəliflikləri ilə seçilən roman qəhrəmanları gördük. Ucsuz-bucaqsız məkanların, əsrlərlə ölçülən zamanların, müxtəlif dünyaların (maddi və qeyri-maddi) səciyyəsi, mahiyyəti və ya mahiyyətsizliyi Nizami romanının çəkisindən xəbər verdi. Nəinki klassik, hətta müasir dünya romanları ilə səsleşən və çox hallarda həmin romanların mövzu-məzmun, fəlsəfi-estetik ideya mənbəyi olan Nizami romanları istənilən sferada ədəbiyyatşünaslığın müasir roman meyalarına cavab verə bilər.

“Leyli və Məcnun” əsərinin məğzi hadisədir, vəqəə, əhvalat və əfsanə, rəvayətdir. Nizaminin digər romanlarında olduğu kimi, “Leyli və Məcnun” əsərində də “dastan” sözündən dəfələrlə istifadə etməsi, yazdığı əsərin poema yox, dastan, hadisə, nəqli mümkün olan mətn olduğunu şərtləndirir. Deməli, Nizami Gəncəvinin özü haqqında səciyyələndirməsi və qəti qənaətinə əsaslanaraq, o, “dastançı” idi. Təbii ki dastan danışan aşıq yox, yazı dili, yazı sənətkarlığı ilə dastan, müasir dillə desək, “roman” yaradan sənətkar idi. Məsələn, “Leyli və Məcnun” dastanının süjetinə daxil olan hadisə, əhvalat, nəqli mətn, hərəkətlilik, feillilik prosesini bəzi başlıqlara diqqəti yönəltməklə izah etməyə çalışaq. Başlıqların məzmununda roman səhnələrində əks olunan hadisə, əhvalat, dramatik situasiyalar çaları var: “Dastanın başlanğıcı”, “Leyli və Məcnunun sevişməsi”, “Məcnunun Leylinin tamaşasına getməsi”, “Məcnunun atasının Leyliyə elçi getməsi”, “Atasının Məcnunu

Kəbəyə aparması”, “Məcnunun atasının Leyli qəbiləsinin qəsdindən xəbər tutması”, “Atasının Məcnuna nəsihəti”, “Məcnunun atasına cavabı” və s.

Onu da qeyd edək ki, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “Leyli və Məcnun” mövzusunda Nizamiyə qədər mənbələrdə nə vardırsa, məhz nəsr şəklində olmuşdur. Kiçik mətnlər də olsa, məğzin bilavasitə epik növə xas səciyyələndirmə imkanı diqqəti çəkmişdir.

“Leyli və Məcnun”da Nizami ilk dəfə olaraq eşqi romanlaşdırdı, uzun və genişsüjetli vaqəələr, hadisələr mətni edə bildi. Bu mövzunun əbədiliyini ilk duyan klassik müəllif də Nizami Gəncəvi olmuşdur. Və ən əsası, mövzunu ancaq poetika, pafos, tərənnüm və romantika qəlibində deyil, həm də epik genişlikdə, roman situasiyalarında qələmə aldı. Çağdaş postmodern romançılıqda da “Leyli və Məcnun” havası, mətni istinad nöqtəsi ola bilir. Nobel ödüllü Orxan Pamuk “Qara kitab” romanında digər klassik nümunələr (“Kəlilə və Dimnə”, Əttarın “Məntiq-üt Tayr”, “Mənaqib-i Övliya”, “Qissəyi Ənbiya”, “Min bir gecə nağılı” və s.) kimi “Leyli və Məcnun” mövzusunda da yararlanmış və dəyişməz, əbədi olan hissələrin, yaşantıların postmodern anlayışda inikasını göstərmişdir. Digər üç romanında olduğu kimi, “Leyli və Məcnun”da da hər bir hadisəni və ya obrazı təhlilə başlayanda görürük ki, bu mətn faktları şeir, poema, sadəcə nəzm materialı deyil, ictimai-siyasi, sosial yükü olan, dünyaya və insana tarixi aspektdən, zamansızlıq və məkansızlıq genişliyindən baxa bilən dühanın epopeya təfəkkürü, erudisiyası ilə tədqiqi, təhlilidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının roman təcrübəsi, söz-sənət adamlarımızda roman təfəkkürü daha erkən dövrlərdə formalaşmışdır. Fransız ədəbiyyatında da roman janrı XII əsrdə meydana gəlmişdir. XII əsrdə Fransada roman janrında “Tülkünün əhvalatı”, “Təblilərin romanı”, “İskəndər haqqında roman” (“İskəndərnamə”), “Troya haqqında roman”, “Tristan haqqında roman” əsərləri yaradılmışdır. Aydın ki, o zamanlarda da “roman” deyərək yalnız forma spesifikasiyası yox, həm də məzmun, epiklik, təhkiyə özünəməxsusluğu,

süjet mürəkkəbliyi, ideya vüsətliliyi, problem monumentallığı da nəzərdə tutulmuş.

“Bəhramnamə” ifadəsinin özündə də dastan, roman janrlarına xas epik təfəkkür assosiasiyası var. “Namə” sözü əsər adlarında məlum “məktub”, “kitab”, “yazı” məzmunu ifadə edir. “Bəhramın kitabı”, “Bəhram haqqında kitab”, “Bəhram haqqında məktub-kitab” və s.

“Yeddi gözəl”in mənzum roman olması faktını təkcə başdan-başə hekayələrdən ibarət olması ilə də sübut etmək mümkündür. Əsərin hekayələr silsiləsindən ibarət süjetinin sxemi mürəkkəb roman strukturu kimi təhlil oluna bilər. Burada nəzm, poetik nizam formal xarakter daşıyır. Fikrin özü epik tərzdə əks olunur, lakin nəzmlə. Nəql, təsvir, analiz və təhlillər, hadisələr silsiləsi o qədər çoxdur ki, lirik növə xas tərənnüm, poetik məqamların inikası arxaplanlı olur. Müasir dünya ədəbiyyatında çox işlədilən “roman içində roman” ifadəsi bu mətnin nəzəri təhlillərində özünü doğruldur. Əslində ümumi süjetin bətnindən ayrılan şaxələnmiş süjetlərin hər biri roman siqlətlidir. Təkcə hadisələrin romanı yox, həm də obrazların da romanı dolğun şəkildə yaradılıb. Məsələn, “Yəzdigirdin romanı”, “Nemanın romanı”, “Bəhramın romanı” və s. Bir-biri ilə əlaqəli şəkildə nəql edilən yeddi gözəlin taleyi, onların danışdığı yeddi hekayə və yeddi məhbusun şikayəti də əslində romanın ana mövzusunun bir ideya ətrafında cəmlənən və ya bir ideyanın mahiyyətindən yayınan süjetləridir. Bütün hekayələr Bəhramın kamilləşməsi, müdrikləşməsi prosesində zəruri fraqmentlər kimi sıralanır. Simnarın hekayəsi, Fitnənin hekayəsi və s.

Əsərin fəsilələrinə verilən adların məğzi sırf roman mətni məzmununu ifadə edən başlıqlar kimi diqqəti çəkir. Bu adlar poeziya nümunəsi üçün seçilən başlıq kimi qəbul edilə bilməz. Burada roman hadisələri çəkisində olan ümumiləşdirmələr var. Nəqlətmə vəsfətmədən qat-qat çoxdur. Nəzmlə nəqlətmə faktı əsas vermir ki, deyək bu əsər poema janrında yazılıb. Təkcə başlıqlardakı məzmun hadisələrin inkişafı, dinamikası, süjeti baxımından maraqlı doğurur. Hərəkətlilik, feillilik, işgörmə, böyük məsafələr qət edərək mənzil başına (mağara sirliliyinə) varmaq fəlsəfəsi də roman tendensiyası ilə

yazılır. “Dastanın başlanğıcı. Bəhramın anadan olması”, “Simnarın tərifi və Xavərnəq qəsrinin tikilməsi”, “Xavərnəqin tərifi və Nemanın gözdən itməsi”, “Bəhramın ova çıxması və gurları dağlaması”, “Bəhramın bir oxla guru və şiri öldürməsi”, “Bəhramın əjdahanı öldürməsi və xəzinə tapması”, “Bəhramın Xavərnəqdə yeddi qızın şəklini görməsi” və s.

Bundan sonra hekayələr və şikayətlər mərhələsi romanın baş qəhrəmanı Bəhramın düşüncə kələfini açmaq üçün vasitə rolunu oynayır. İbrətlər, dərk və analizlər, təhlillər məcburiyyəti qarşısında qalan şah müdrikləşmə prosesi nəticəsində kamilləşir. Zülmün, şərin, qaranlığın, haqsızlığın səbəblərini, cəzasını və bütün bunlara qarşı mübarizənin planını düşünür. Çin qızının söylədiyi “Xeyir və şər” hekayəsinin ideyası əsərin əsas qayəsi ilə daha çox üst-üstə düşür. Eləcə də digər hekayəçilərin söylədikləri.

İskəndər haqqında dilləri dolayan əfsanəni Şərq ədəbiyyatında ilk olaraq N.Gəncəvi dastanlaşdırdı. Ədəbiyyatşünaslığın müasir istilahı ilə əvəzləsək, İskəndər haqqında roman-epopeya yaratdı. 10460 beyti əhatə edən əsərin 6835 beyti “Şərəfnamə”də, 3625 beyti isə “İqbalnamə”də cəmlənmişdir.

Nizaminin yunan dilində olan tarix kitablarından, xüsusilə də, “İskəndər haqqında roman” adıyla yayımlanan “Saxta Kallisfen”dən və digər qaynaqlardan istifadə etdiyi vurğulanır. Lakin burada “roman” janrı ilə bağlı bəzi məqamları açmaq üçün lazım olan əsas mənbələrə diqqəti yönəltmək istərdik. Nizami nəsr şəklində olan mənbələrdə – tarix kitabları, folklorun epik janrları olan rəvayətlər, əfsanələrdən, Ət-Təbərinin salnaməsindən istifadə edib. Gördüyümüz kimi, bu əsərdə də mövzu “Xəmsə”yə daxil olan digər üç mənzum romanda (“Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”) olduğu tək, çox geniş, əhatəli material tələb edir. Dünyanın ən böyük, yenilməz fəthi, zəngin həyat tarixçəsi olan İskəndər haqqında şeir, poema yox, o zamankı nəzəri anlayışa əsaslanaraq, “dastan”, müasir terminlə ifadə etsək, “roman” yazılmalı idi. Şərqşünas alim, professor Qəzənfər Əliyev yazır:

“Məlum olduğu üzrə, yunan dilində Makedoniyalı İskəndər haqqında olan ilk roman uzun illər onun şəxsi həkimi Kallisfenin

*adına yazılırdı. Lakin əsərin eramızın birinci əsrində meydana gətirildiyi məlum olduqda həmin roman "Saxta Kallisfen" adını aldı. Məhz bu əsər XV əsrə qədər siryani, yəhudi, pəhləvi dillərinə tərcümə edilmişdi ki, Nizami də bu tərcümələrin bəzilərindən istifadə edə bilərdi"*²⁰. Mənzum epopeya olan "İskəndərnamə" əsərində qəhrəmanlıq eposlarına xas təntənəli nəzm üslubu olsa da, mahiyyət daha çox "hadisə", epik nəqletmə, tarix, rəvayət, əfsanə, təmsil, fəlsəfi ideyaları təlqin edən hekayətlər, salnamə faktları və s. bu kimi nəsr məzmunu ilə bağlı tərənnümdən daha çox təsvir, təhkiyə spesifikasiyası olan kateqoriyaya aid idi ki, bu da roman mətni genişliyində, mürəkkəb strukturlu süjetlərdə inikasını tapdı. XI əsrə aid olan "Qabusnamə" və Nizammülkün "Siyasətnamə" əsərində olan İskəndər haqqındakı fraqmentlərin Nizaminin əsərində əks olunması da maraqlı faktlardır. Lakin bütün bunlardan istifadə edən müəllif nəticədə sırf öz dəst-xəttinə məxsus olan Şərq ədəbiyyatının İskəndər haqqında ən mükəmməl roman-epopeyasını yaratdı.

Əsərin epopeya kimi səciyyələndirilməsi ədəbiyyatşünaslığımızda epizodik şəkildə olsa da, bir neçə dəfə qeyd edilib. Məsələn, Ə.Əbbasov da yazırdı ki, "*İskəndərnamə*" *tarixi-romantik poema olub, epopeya da adlandırılmalıdır*"²¹.

Əslində "İskəndərnamə"də iki İskəndər romanı var: fəteh İskəndər və peyğəmbər İskəndər. Təkəbbür və müdriklik bir insanın varlığında iki roman qəhrəmanı obrazında cəmlənir. İskəndər əvvəl fətehlik yolunun yolçusu olursa, ikinci romanda ("İqbalnamə") peyğəmbərlik, müdriklik yoluna qədəm qoyur. Peyğəmbərlik səfərinə çıxmış İskəndər insanların qəlbinə və ruhuna istinad edir, ilahi hikmətlərin köməyiylə dünyanı və insanları təzələmək və kamilləşdirmək məqsədini güdür. N.Əncəvi yaradıcılığının dünya ədəbiyyatına təsirindən danışarkən "roman" faktını da unutmamalıyıq. Yəni onun epik növə aid olan əsərlərə təsir göstərməsi, dünyanın məşhur yazıçılarının nəşrlə yazdığı əsərlərdə Nizaminin mənzum romanlarının izi məsələsi diqqəti cəlb edir.

---

²⁰ Əncəvi, N. İskəndərnamə / N.Əncəvi. – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2004, – s.7.

²¹ Əbbasov, Ə. Nizaminin "İskəndərnamə" poeması / Ə.Əbbasov. – Bakı: Elm, – 1966, – s.37.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, N.Gəncəvinin dörd mənzum romanı (“Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”) XII əsr Şərq ədəbi mühitində gözlənilən və həm də sözün müəyyən mənasında gözlənilməyən bir hadisə idi. Gözlənilən idi, o mənada ki, epos və təhkiyənin siyasi-ideoloji, fəlsəfi təzahürü kimi yayılmaqda olan dastanlar yazılı ədəbiyyata çox yaxınlaşmışdı və yazılı ədəbiyyatın epik yükü roman şəklində təzahür etməliydi. Gözlənilməz idi, ona görə ki, məlum dildə (fars), məlum, ənənəvi, əfsanələşmiş, rəvayətləşmiş mövzularda və məlum formada (nəzmlə, məsnəvi şəklində və s.) yeni, fərqli, sələflərini və xələflərini kölgədə qoya biləcək söz deyə bilmək hünəri adı şair işi deyildi. Sonralar Şərq də, Qərb də bu sözün hikmətini çözmək yolunda elm və ədəbiyyat məktəbləri formalaşdırması oldu.

I fəslin **“Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” mənzum romanı”** adlanan üçüncü paragrafında göstərilir ki, M.Füzuli klassik ədəbiyyatda nəsr nümunələri (“Səhhət və Mərz”, “Rindü Zahid”, “Şikayətnamə”) müəllifi kimi də şöhrət tapdığı üçün “Leyli və Məcnun” mənzum romanının epik xarakterli olması qanunauyğun hesab oluna bilər. Eyni zamanda dövrünün tanınmış ziyalılarına yazdığı bədii mahiyyət daşıyan məktubları da bədii nəsr faktı kimi səciyyələyir. “Leyli və Məcnun” mənzum romanında Füzuli də folklorun epik növ nümunələrindən bəhrələyib.

“Leyli və Məcnun” sanki iki hissəli dastandır, birinci hissəni Nizami yazıb, ikinci hissəni Füzuli. Füzuli qələmi Nizaminin söylədiyi hekayətin ilahi sirlərini açdı. Ancaq heç bir əsərdə, təbii ki, müəlliflər nakam məhəbbətini nəzmə çəkən bədəvi ərəbi təqdim etmək düşüncəsində olmayıb. Burada bizim marağımızda olan Leyli və Məcnunun aşiq və məşuqə obrazı deyil, onların ruhuna köçürülmüş ilahi məhəbbətdir. O məhəbbət ki insanın cismani, maddi, heyvani varlığında çirkaba bata bilər, o məhəbbət ki bədən qəfəsinə sığmaz, o məhəbbət ki əbədi olandır. Çox zaman sual olunur: Məcnun Füzulidirmi? Məcnun Füzulinin özü deyil, rəqibi də deyil. Sadəcə Füzuli mübaligəsi ədəbiyyat tariximizdə analoqu olmayan mübaligə olduğu üçün onun “Mən Məcnunam, Məcnun mənəm” bəyanı eşqin və kədər in tək sahibi kimi özünüöymə

mesajdır. Eşqə aparıb çıxaran kədəri və kədərə söykənən eşqi Füzuli hər kəsə, hətta öz Məcnununa da qışqırır. Özünü qəm sarayının padşahı kimi aparır və təbii ki padşahlar alternativliyi sevməz.

“Leyli və Məcnun” mənzum romanının mayası sufilikdən ibarətdir. XI-XII əsrlərdən etibarən sufilikdə Leyli və Məcnun mövzusu haqqında maraqlı yanaşmalar olmuşdur. M.Füzulinin əsərində Məcnun vasitəsilə diktə olunan “Leyli məndədir, mənim ruhumdadır” – ideyasının təlqini vəhdət-i-vücut fəlsəfəsinin açıq-aşkar tətbiqindən xəbər verir. Bütün bunları və onlarla buna bənzər tarixi fakt və ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarını nəzərə alaraq bir daha vurğulayırıq ki, “Leyli və Məcnun” sufi şairlərin mövzusudur.

Dissertasiyanın iki paraqraftan ibarət olan II fəslə **“Azərbaycan ədəbiyyatında “Müasir roman” konsepsiyası, keçid dövrü romanları”** adlanır. Birinci paraqrafta M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” və “Kəmalüddövlə məktubları” əsəri roman kontekstində araşdırılır.

M.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” əsərini bu janrın ilk nümunəsi hesab edən M.Hüseyn roman janrının yaranmasını dövrün tələbi kimi təhlil edir və göstərirdi ki, ictimai-siyasi hadisələrin miqyası bu janrın meydana gəlməsini şərtləndirdi. *“Roman xalqın tarixində müəyyən ictimai amillər olmadan meydana gələ bilməz”*²².

“Müasir Azərbaycan romanı” istilahını izah edib ona aid nümunələr saymalı olsaq, təbii ki, XIX əsrin ikinci yarısından, xüsusən də, M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” əsərindən başlamalı olacağıq. Axundzadənin bu əsəri cəmiyyəti öz problemləri ilə üz-üzə qoymaq üçün düşünülmüş çox maraqlı bir üslubda yazılıb. Hakimiyyətin ölkəni çürük mexanizm ilə idarə etməsini tənqid edən müəllif bu gün müxtəlif ədəbi-estetik nəzəriyyələrlə diktaturanı və diktatorları ifşa edən müasir Qərb romanistlərinin sələfi hesab edilməlidir.

Axundzadə roman yazmaq texnikasına bələd idi. Onun Mirzə Yusif xana 8 noyabr 1875-ci il tarixli məktubu bu baxımdan

---

²² Hüseyn, M. Əsərləri: [10 cildə] / M.Hüseyn. – Bakı: Yazıçı, – c.10. – 1979. – s.229.

maraqlıdır: *“Roman yazmaq da, avropalıların istilahınca, dram adlanan bu kimi əsərlər növündəndir. Təəssüf ki, bizim xalqımız bu fəndən hələ tamamilə xəbərsizdir. Hətta “Cami-Cəm” kitabının müərcimi şahzadə Fərhad Mirzə Məkkə ziyarətinə getdiyi zaman Tiflisdən keçərkən mənə dedi:*

– *Mirzə Fətəli, “Tarixi-ələmə”da Yusif Sərracın hekayəsi sənə yazdığı qədər müfəssəl deyildir. Sən nə üçün o qədər təfəsilatı əlavə etmişsən? Mən ona dedim:*

– *Şahzadə! Mən məgər tarix yazmışam ki, təkə baş verən hadisələri yazmaqla kifayətlənim. Mən kiçik bir məsələni əlimdə vasitə edib, öz təfəkkürümlə onu genişləndirərək, o dövrün nazirləri və dövlət başçılarının puçbeyinliyini açıb göstərmişəm ki, gələcək nəsillər üçün ibrət dərəsi olsun və onlar səfeh münəccimlərin sözlərinə və xəbərlərinə inanmasınlar; özlərini bu kimi hərəkətlərlə əcnəbilərin nəzərində məsxərə hədəfi etməsinlər. Bu cür əsərlərə roman deyirlər ki, dram sənətinin ayrıca bir növüdür. Bu cavabdan sonra Fərhad Mirzə susdu və məlum oldu ki, avropalıların ədəbi əsərlərinin qayda və üslubundan onun da xəbəri yoxdur”²³.*

Əsər Azərbaycan ədəbiyyatının nəsr yaradıcılığı sahəsində, ümumiyyətlə, yeni ədəbi-estetik düşüncə məktəbinin əsasının qoyulmasında prinsiplial şəkildə əhəmiyyətli idi.

M.F.Axundzadənin 1864-1865-ci ildə yazdığı “Kəmalüddövlə məktubları” əsəri də yeni tipli realist roman prinsiplərinə tam uyğundur. Baxmayaraq ki, uzun illər roman araşdırıcıları bu əsəri sadəcə “fəlsəfi traktat” kimi, daha çox məzmun təhlilinə üstünlük verərək tədqiq etmişdir. Halbuki əsərin forma və ideya-estetik xüsusiyyətləri XVIII-XIX əsr Qərb ədəbiyyatında “fəlsəfi roman” kimi təqdim edilən ədəbi nümunələrin motivləri ilə səsleşir. Roman tədqiqatçısı professor T.Salamoğlu yazır: *“İndi romanı yalnız epik növün janrı hesab edən elmi mövqe getdikcə daha sürətlə qiüvvədən düşür. Roman zaman-zaman ona aid edilmiş epik növün qəlibi janrından sürətlə çıxır. Roman gerçəkliyi fərqli və özünəməxsus*

---

²³ Axundzadə, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s.245.

idrak və bədii əksətdirmə hadisəsi kimi qəbul edilir. Rus nəzəriyyəçisi Dneprov hələ 50-ci illərdə “Roman nəzəriyyəsinin bəzi məsələləri” adlı məqaləsində romanın dördüncü ədəbi növ kimi təqdimini zəruri sayır, epik növün janrı qəlibində onun imkanlarının məhdudlaşmasından söz açır”²⁴.

Aydın məsələdir ki, M.F.Axundzadə öz siyasi, fəlsəfi düşüncələrini izhar etmək istəyəndə formanın sırf bədii nümunə olaraq “roman” tipini hədəf kimi götürməyib. Onun tribunası daha dramatik, cəmiyyəti silkələyə bilən, ictimai auditoriyada ciddi reaksiya yaradan, düşüncələrə intibah toxumu səpə bilən bir janr tələb edirdi. Bu janr isə daha çox həmin dövr üçün maraqlı bir ifadə forması kimi qəbul edilən “məktub” olmalıydı. Dialoqlar, fəlsəfi mükəllimələr, mübahisələr mətnin əsas mahiyyətini əks etdirirdi.

Mükəllimələr vasitəsilə dövlət və cəmiyyət arasındakı uçuşumu, idarəetmə sistemindəki anarxiya və despotizmi açıb göstərən Axundzadənin “Məktublar”ının janr modeli dünya ədəbiyyatının təcrübəsinə bağlanır. Struktur xüsusiyyətləri “Məktublar”ı roman poetikasına çəkir. M.F.Axundzadənin bu əsəri maarifçi realist sənətin XVIII əsrdə geniş yayılmış janr formalarından olan “Məktublar”la səsleşir. *“Fikrimizcə, M.F.Axundzadənin “Məktublar”ının poetikası formal əlamətlərinə görə XVIII əsrin məşhur fransız maarifçi realist yazıçısı Monteskyenin “İran məktubları” əsərilə “səsleşir”. Tədqiqatçılar bu əsəri fəlsəfi roman adlandırırlar”²⁵.*

Ədəbiyyatşünaslığımızda uzun illər “Kəmalüddövlə məktubları” əsərinin “müasir Azərbaycan romanı” kimi səciyyələndirilməməsi sual doğurur. Ancaq son dövrlərin tədqiqatlarında bu məsələ müəyyən dərəcədə öz həllini tapmışdır. Professor H.Ənvəroğlu göstərir ki, bu məktublardan hər biri ayrılıqda romanın konkret bir fəslini, kompozisiyasının bitkin qolunu təşkil edir. Monteskyenin “Məktublar”ında süjet zahiri, M.F.Axundzadədə

---

²⁴ Salamoğlu, T. (Cavadov) Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / T.Salamoğlu. –Bakı: BQU, – 2008. – s.28.

²⁵ Ənvəroğlu, H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri / H.Ənvəroğlu. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s. 106-107.

isə o, daxili plandadır. “Məktublar”ın qəhrəmanları idraki imkanlarına, ictimai mühiti bədii-fəlsəfi dərk və ümumiləşdirmə səviyyələrinə görə dövrün qabaqcıl, humanist meyllərinin daşıyıcısı kimi müəlliflə birləşirlər.

*“Axundzadənin “Məktublar”ının qəhrəmanları müəllifdən mənəvi təkan alır. Halbuki biz romanda aparıcı qəhrəman olan Kəmalüddövlənin dialektikasını görmürük”*²⁶.

Axundzadənin roman yaradıcılığı ilə bağlı təhlilə çəkdiyimiz hər iki əsərinin çox sadə süjeti olsa da, təsvir edilən ictimai-siyasi, sosial mahiyyətli hadisələr, zamanın xarakterini öz obrazında canlandırma bilən tiplər qalereyası, povestdən, “məktublar”dan, fəlsəfi traktatdan daha çox roman janrına məxsus olan əhatəlilik, böyük iqtisadi-siyasi məsələlər və bütün Şərq aləmi üçün faciəyə çevrilmiş despotizm bəlası kimi monumental problemlərin inikası hər iki əsərin roman kimi təhlili üçün də imkanlar yaradır.

II fəslin ikinci paragrafı **“Keçid dövrü romanları. (Z.Marağayi – “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”; N.Nərimanov – “Bahadır və Sona”; C.Məmmədquluzadə – “Danabaş kəndinin əhvalatları”)** adlanır.

XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr sahəsində əsaslı bir dönüş yaranır, yeni tipli bədii nəsrin, roman janrının ilk nümunələri meydana çıxır ki, bu yeniliyin də müəllimi, sələfi Qərbi Avropa mütəfəkkirləri, rus maarifçi-demokratları və həm də Şərq aləmində bir çox “ilk”lərə imza atmış M.F.Axundzadə idi.

Cənubi Azərbaycan yazıçısı Əbdürrəhim Talibovun “Kitab yüklü eşşək” və “Talibinin gəmisini” adlı məşhur romanları da XIX əsrin sonlarında İranın ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatını təsvir etməklə həm də ümumən bütün Şərq xalqlarının, ölkələrinin vəziyyətini ədəbiyyata gətirmişdir.

Zeynalabdin Marağayinin 1897-ci ildə Qahirədə nəşr olunmuş “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsəri zamanında məclislərdə, müxtəlif ictimai toplumlarda savadlı adamlar tərəfindən oxunar və

---

²⁶ Ənvəroğlu, H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri / H.Ənvəroğlu. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s. 46

maraqla dinlənilməmiş. Qərbi Avropa ədəbiyyatındakı səyahət romanlarından bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bu romanda müəllifin macəradan daha çox real və daha dərin kökləri olan siyasi, sosial problemləri qabartması hallarını müşahidə edirik. “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsəri ədəbiyyatşünaslığımızda roman kimi və bədii imkanları geniş olan mətn olaraq çox tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan romanının ilk nümunəsi kimi daha çox hallarda tədqiqatçılarımız N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” əsərini örnək göstəriirlər. Romanın ideyası təkcə böyük məhəbbət motivi ilə bağlı deyil, həm də bu məhəbbətə əngəl olan, insanları ayıran uçurumlar, ayrı-seçkiliklər tənqid olunur. Din ayrılığı, millətlər arasındakı ziddiyyət cahillik, savadsızlıq sindromutək göstərilir. “Bahadır və Sona” əsərinin siyasi baxımdan təyinatı, gələcək bolşevik liderin beynəlmiləlçilik ideyalarını təlqin edən missiyası əsərin məzmununda aydınca diqqəti cəlb edir. Əsər sadəcə bir nəsr təcrübəsi deyildi, həm də siyasi inancın bədii sübutu idi.

Əsərin ilk Azərbaycan romanı kimi qəbul edilməsi əlimizdə olan klassik mənzum romanlar və xüsusən də, XIX əsr realist nəsr nümunələri ilə müqayisədə təəccüblü görünür. Bəlkə də Azərbaycan dilində yazıldığı üçün, romançılıq ənənəmizin bu qədər yaxın tarixə (1896) bağlanması doğru deyil. Məlumdur ki, roman janrının meyarları yalnız dil və nəsrə ifadə şərtlərinə əsaslanma bilməz. Bizim Nizaminin “İskəndərnamə” kimi monumental nümunəni nəzmlə yazıldığı üçün “poema”, kiçik həcmli və yığcam süjetli, biristiqamətli təlqin (beynəlmiləlçilik) ideyasına söykənən və bədii-estetik xüsusiyyətlərinə görə mükəmməl olmayan “Bahadır və Sona”-nı isə ilk Azərbaycan romanıtək qəbul etməyimiz ədəbiyyat tariximizdəki böyük roman ənənələrinin klassik mənbələrə söykənmək tendensiyasını şübhə altına alır. N.Nərimanovun publisist üslubu bu əsərdə onun bədii üslubunu kölgədə qoyur, elə bir assosiasiya yaranır ki, sanki əsərin bircə qəhrəmanı var, o da N.Nərimanovun özüdür.

Ümumiyyətlə, dissertasiyada “Bahadır və Sona” romanı yazılma tarixinə görə, yəni həmin dövrün böyük intibahi mənzərəsi

fonunda, qlobal ictimai-siyasi, sosial, mədəni hadisələrin baş verdiyi zamanla müqayisədə zəif əsər kimi qiymətləndirilir.

Onun nəsr yaradıcılığındakı özünəməxsus təhkiyə dili, tənqidi realizm ədəbi məktəbinə xas satirik üslubu, milli şüurda inqilabi, intibahi oyanış yarada biləcək siyasi, fəlsəfi-estetik məramnaməsi gələcək böyük roman konsepsiyası üçün özül oldu. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin 60-cı illər romançılığında və ümumiyyətlə, nəsrində C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətləri, ədəbi-estetik, fəlsəfi-siyasi və sosial-psixoloji xarakteri, mahiyyəti açıqca görünməyə başladı. Həmin nasirlərin bir çoxu C.Məmmədquluzadənin bədii dil üslubunu sanki şüuraltı yaddaş instinkti ilə təkrarlayırdı. Hadisələrin təsviri və nəqli, obrazların tipikləşdirilməsi və xarakterizəsi metodu da yeni nəsr uğurlarında bu və ya digər şəkildə təkrarlandı. İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, S.Əhmədli, İ.Məlikzadə, F.Kərimzadə, Anar, Elçin, M.Süleymanlı, S.Səxavət və başqa nasirlərin yaradıcılığında xeyli paralellər və təsirlənmələr müşahidə etmək mümkündür. Və nasirlərimiz bu oxşarlığı, hətta kitablارına verdikləri adlarda da təsdiqləyirdi. Məsələn, Anarın “Molla Nəsrəddin-66”, “Molla Nəsrəddin-86” kitabları buna misal ola bilər.

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında “situasiya və qəhrəman” problemi bədii həllini tam fərqli şəkildə tapır. Onun nəsrində labirint çıxılmazlığı, qəhrəmanların ələcsizliyi faciəsi subyektlərin problemi kimi deyil, milli, ictimai bəla, cəmiyyət problemi kimi xarakterizə edilir. Bu əsərlərdə sanki bütün insanlar əzab çəkir. Həmin dövrdə Qərb ədəbiyyatında rast gəldiyimiz hakimiyyət və diktatura konteksti C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında sanki bir qəsəbə, kənd miqyasında sadə insanlarla onları istismar edən adamların zoru, yalanı, saxtakarlığı problem-situasiyası ilə əvəzlənir. O, çox böyük, dərin kökləri olan ictimai problemlərin, faciələrin, aşınmaların təsvirini ilk baxışdan adi görünən epizodlarda, əhvalat nəqli prosesində təqdim edə bilir. Məsələn, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin itməyi hadisəsi sosial-siyasi, ictimai problem həddinə qədər qalxır. Danabaş kəndində eşşək itib. Əslində

oğurlanıb. Bu hadisə sosial qruplar arasında olan münasibətdəki ədalətsizliyin, istismarın anatomiyasını açmaq üçün əla epizoddur.

Əsərin janrı haqqındakı qənaətimiz roman prinsipləri ilə düz gəlir. Burada roman janrına xas xarakter və tiplər, tipikləşdirmələr var. Yəni ədəbiyyat tariximizdə heykəlləşmiş, zamanın portreti kimi daşlaşmış obrazlar (Məhəmmədhəsən əmi, Xudayar bəy, Zeynəb və başqaları) qalereyası ictimai-siyasi, sosial-mədəni mənzərənin romanını əks etdirə bilən böyük bir bədii mətnin ədəbi qəhrəmanları ilə yanaşı həm də roman hadisələri, roman süjeti, roman konfliktləri var. Əsərin drammatizmi daha çox konfliktlərlə deyil, labirint çıxılmazlıqları ilə diqqəti çəkir. Elə bil bütün hadisələr və gedişat mütləq “Xudayar düyünü”ndə ilişib qalır. Xudayar təsəvvürümüzdə zorun, şərin, yalanın modeli kimi bir heykələ çevrilir. Zeynəbin, Məhəmmədhəsən əminin ailəsinin faciəsi bu adamın adi istəklərinə, dostu Heydər bəyin arvadını və onun mal-dövlətini ələ keçirmək məqsədinə hesablanıb. Eşşək Xudayar bəyin fitnə-fəsad planında konflikt detalıdır.

“Danabaş kəndinin əhvalatları” ilə bağlı təhlillərimiz də göstərdi ki, bu əsər XX əsr Azərbaycan nəsrinə, eləcə də roman yaradıcılığına istər dil-üslub, istərsə də forma-məzmun və ideya-struktur baxımından əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən yeni tipli bədii nəsr nümunəsi, romandır.

Beləliklə, demək olar ki, Azərbaycan romanının təkamül mərhələləri və janr təşəkkülü, roman janrının Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşması tendensiyası dövrün ictimai-siyasi reallığı ilə paralel şəkildə inkişaf edirdi. Ədəbi-bədii düşüncə sahibləri artıq dəyişən mühitin, dəyişikliklərə, inkişafa biganə olan cəmiyyətin şeirini yox, o zamanda termin kimi çox işlədilən “uzun hekayə”-sini (povestini, romanını) yazmağa başladı. Roman təfəkkürü ilə yazılan nəsr əsərlərinin janr adı dəqiq, konkret olmaya bilərdi. Məsələn, XIX əsrdə yazılan “Aldanmış kəvakib” (1857) və “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894) bizim ədəbiyyatda “povest”, “Kəmalüddövlə məktubları” (1865) isə “fəlsəfi traktat” kimi təsnif edilib. Halbuki müasir dünya ədəbiyyatşünaslığı prinsipləri ilə

yanaşanda, janrın forma-məzmun xüsusiyyətlərinə uyğun təhlillər apardıqda, bu əsərləri roman adlandırmaq olur.

“Sovet dövrü Azərbaycan nəsrı və dünya romanlarında siyasi-ideoloji motivlər” başlıqlı III fəslin birinci paraqrafı **“1920-1930-cu illər sovet ədəbiyyatının bədii metodu. Marksist ədəbiyyatşünaslıq”** adlanır. 1920-1930-cu illər ədəbiyyatının bədii metodunu təyin etmək üçün marksist ədəbiyyatşünaslıq sanki yeni ədəbi qanunlar və nəzəriyyələr icad edirdi. Mübahisələr, təklif və məsləhətləşmələr isə əsl ədəbiyyatın ziyanına işlədi, sonda metod nəzəriyyəsinin yeganə variantı (“sosialist realizmi”) qəti şəkildə qəbul etdirildi. Beləliklə, sosialist realizmi bütün sovet respublikalarının ədəbiyyatında, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında əsas yaradıcılıq metodu kimi təsdiq edildi. Stalin hətta “İnqilabi sosialist realizmi” metodundan danışır, öz siyasi baxışlarını ədəbiyyatda bu istilahın diktə etdiyi məzmunla ekvivalentləşdirməyə çalışırdı. Çıxışlarında da “İnqilabi sosialist realizmi” metodunu əsrin ədəbiyyatı üçün əsas cərəyan kimi təlqin edirdi. Onun bu cür birmənalı işarələri mexaniki olaraq yazıçıların romantik məktəb metodundan istifadəsini zərərli yaradıcılıq forması kimi əsaslandırır.

1930-1950-ci illər ədəbiyyatının, xüsusən də, romanlarının mövzusu əslində daha böyük ictimai-siyasi hadisələri əhatə etməli idi. Çünki bu ədəbiyyatı yaradanlar Cümhuriyyət tarixini, rus-sovet işğalı hadisələrini, repressiya faciələri, 1941-1945-ci il müharibəsi mənzərələrini görmüş ədəbi şahidlər idi. Bu qədər dramatik hadisələrə şahid olan yazıçılarımız, xüsusən də, romançılarımız çox zaman məhdud dairəli mövzularla öz yaradıcılıq konturlarını sərhədləməli olurdular. Kolkox, fabrik-zavod quruculuğu, qadın azadlığı, beynəlmiləçilik təlqini kimi plan maddələri ədəbiyyatın, xüsusən də, romanların aktual mövzuna çevrilirdi.

III fəslin **“XX əsrin I yarısında dünya roman sənəti estetikasında dövrün drammatizmi və insana yeni baxış fəlsəfəsi”** adlanan ikinci paraqrafında göstərilir ki, XX əsrin I yarısı dünya roman janrı və onun nəzəriyyəsinin inkişafı baxımından ən məhsuldar dövr hesab olub. Ümumiyyətlə, romana müstəqil və daha

aktual janr kimi maraqlı XIX əsrin ikinci yarısından başlamış, bu janrın stilistik baxımdan öyrənilməsi tarixi də sonrakı dövrlərə aiddir. Dissertasiyada dünya romanlarının mövzusu, ideyası, yazılma texnikası və üslubu, estetikası haqqında təhlilləri nəzərə çatdırmaq üçün iki romana (F.Kafka – “Məhkəmə” və E.M.Remark – “Zəfər tağı”) müraciət edilib. Məqsəd XX əsrin I yarısında dünya roman sənəti nümunələrində dövrün dramatik situasiyasının və insana yeni baxış fəlsəfəsinin necə əks olunması haqqında təsəvvür yaratmaqdır. XX əsrin I yarısında dünya ədəbiyyatında roman təfəkkürü ilə yazılan əsərlərin həmin dövrdə bizim milli ədəbiyyatımızda yaranan nəsr əsərləri ilə müqayisəli təhlili verilir. 1930-cu illər, zamanın repressiyalarla dolu bu kəsimi Azərbaycanda, ümumən SSRİ-də həqiqi ədəbiyyat materialına çevrilə bilmədiyi halda, dünyanın o başında elə həmin zaman öz qanlı tarixi ilə isti-isti ədəbiyyat səhifələrinə yazılırdı.

F.Kafka I Dünya Müharibəsi illərində yazdığı “Məhkəmə” romanı ilə həmin zamanın qlobal təbəddülatlarından və daxili psixi sarsıntılardan əzab çəkən, labirint çıxılmazlığında haqsızlıqla məhv edilən insanın faciəsini əks etdirirdi. Həmin insan həm də bizdə, Azərbaycanda yaşayırdı, lakin onun ədəbiyyatda obrazı qlobal düşüncə miqyasında ifadəsini tapmadı. E.M.Remark 1930-cu illər müharibə və arxa cəbhə mənzərələrini tam reallığı ilə romanlaşdırdı, lakin həmin illərdə Rusiyada, bir çox sovet respublikasında, eləcə də Azərbaycanda repressiya yüzlərlə roman mövzusu doğurdu, lakin həmin mövzular, həmin həyat romanları qələmə alınmırdı.

Həmin fəslin **“Y.V.Çəmənzəminlinin romanları”** adlanan üçüncü paragrafında göstərilir ki, roman janrının sovet dövrü öz mövzu və ideya konsepsiyasına görə müxtəlif məzmunlu idi. Y.V.Çəmənzəminlinin romanları isə bu janrla bağlı ədəbiyyatımızdakı boşluğu dolduran ciddi mətnlər hesab olunurdu. O, “Studentlər” əsərində XX əsrin əvvəllərində xalqın müqəddəratı məsələsinin həllində ziyalıların bir-birinə zidd yollara üz tutduğunu ağırsı ilə Rüstəmbəyin düşüncələrində analiz edir. Siyasi cərəyanları, firqə proqramlarını öyrənən Rüstəmbəy obrazı Azərbaycanın XX əsrin əvvəllərindəki dramatik durumunun ziyalı simvolu kimi sual

qarşısında dayanır. Kiminlə getmək? Hansı ölkə, hansı fırqə ilə müqəddəratını həll etsin? Rusiyanın özü təhlükədə idi, Kerenski Fransa inqilabını təqlid edirdi, real həyatda baş verənlər Rusiyanı çalxalandırır, müəyyən təbəqələri pessimizmə düşür edirdi. “Studentlər” romanı əslində anti-bolşevizm, anti-sovet məfkurəli əsər kimi yazılmışdı. Bunu tam dəqiqliyi ilə anlayan senzura bu əsəri əldə əsas götürərək Çəmənəminlini repressiya qurbanları siyahısına salmışdı. 1937-ci ildə də məhz bu romana görə müəllifi Azərbaycan Yazıçılar İttifaqından kənarlaşdırdılar. Əsərdə müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələrinin (tələbələr, keşiş, general və s.) dili ilə Lenin inqilabı, yəhudi siyasəti və qələbə çalmış sovet hökuməti kəskin şəkildə, bütün tərəfləri ilə tənqid olunurdu.

Çəmənəminli “Qızlar bulağı” romanını Şura Yazıçılarının Ümumittifaq qurultayına ithaf edib. İnqilabdan əvvəl yazmağa başlasa da, bu əsəri 1933-cü ildə başa çatdırmışdı. Romanda zərdüştilərin fəlsəfi düşüncələri bədii mətn kontekstində “maddi” və “abstrakt” anlayışlarının qarşılaşdırılması üslubu ilə dialoqlarda izah olunur. Materializm ilə idealizmin mübarizəsi nəzəri olaraq müqayisə və təhlil edilir. Çəmənəminlini illərlə düşündürən milli kimlik sualı təkcə tarixi-siyasi, publisistik araşdırmalarında qalmadı. Həm də bu tələyüklü məsələni roman mətnində təhlilə çəkdi. Bizim bir xalq olaraq təşəkkül və təkamülümüzün sxemini, coğrafiyasını müəyyənləşdirməyə çalışdı. Başlı bəllələr çəkmiş xalqın məhv olmadığını, Səməndər quşu kimi ölüb-ölüb dirilməsi, yanıb kül olduqdan sonra özünü öz külündən od alaraq yenidən yaratması əfsanəsini nəql etdi.

1930-cu illərdə tarixi-siyasi məzmunlu romanlar yox dərəcəsində idi. Sosializmin təntənəsi, kolxoz quruculuğu, kollektivləşmə ideyaları aparıcı mövzu kimi diqqət mərkəzinə çəkilmişdi. Tarixi romanların müəllifləri isə Çəmənəminli və M.S.Ordubadi idi. Bu məqamda onu da qeyd etmək istərdik ki, 1937-ci ildə “Studentlər” romanı ilə yanaşı “Qızlar bulağı” əsəri də kəskin tənqidlərə məruz qalmışdır. Aydınır ki, bu romanların mövzu-ideya baxımından tənqidi siyasi xarakter daşıyırdı. Ancaq əsərlərin, xüsusən də, “Qızlar bulağı” romanının forma, dil-üslub baxımından

tənqidi də repressiya yoluna çıxarış idi. Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin 1937-ci ildə qələmə aldığı və ilk dəfə 1964-cü ildə “Azərbaycan” jurnalında müəyyən ixtisarla “Qan içində” adı ilə çapdan çıxmış “İki od arasında” romanı Qarabağ xanlığının tarixindən bəhs etsə də, onun timsalında bütöv Azərbaycan tarixinə nəzər yetirilir. Böyük güclərin mübarizəsində parçalanan, tar-mar olan məmləkətin bütövlüyünü, tarixi simasını qoruyub saxlamaq üçün Qarabağ xanlığı çox mübarizələr aparır. Rusiya, yoxsa İran?! Bizə bunların heç biri dost, qonşu ölkə kimi yanaşmır. Hər ikisi bizə öz müstəmləkəsi kimi baxır. Xalqın və ölkənin taleyini müəyyənləşdirmək məqamında iki od arasında qalan Qarabağ xanı sarsılmış və tərəddüdlü vəziyyətdədir. Romanın ana ideyası yalnız Azərbaycan ərazisindəki xanlıqlar, saray çəkişmələri və xanlıqlar arasındakı müharibələrlə bağlı deyildir. Roman bir çox tədqiqatçıların vurğuladığı kimi sif M.P.Vaqifin ictimai-siyasi, bədii yaradıcılığı ilə də bağlı deyil. Burada müəllifin çözmək istədiyi problem Azərbaycanın böyük tarixi hadisələr prosesində, öz taleyini həll etmək zamanında dilemma qarşısında qalması drammatizmidir.

“1960-1990-cı illər nəsrində dövrün ictimai-siyasi gerçəkliyinin bədii inikası. İ.Muğannanın “İdeal” romanı” adlanan dördüncü paragrafda göstərilir ki, 1960-cı illər ədəbiyyatı yeni bir ədəbi nəslin gəlişi ilə seçildi. Onlar 1930-cu, 1940-cı illərdə doğulanlar idi. Repressiya və müharibə illərində doğulanlar 1950-ci illərdə İ.Stalinin ölüm xəbəri ilə başlayan “dərindən nəfəs alma azadlığı” zamanında əllərinə qələm aldı. Doğrudur, sovet sistemi dağılmamış, senzura tam aradan götürülməmişdir. Kommunist partiyası ideoloji-siyasi diktəsini ədəbiyyat, sənət, elm sahələrində tətbiq etməkdə davam edirdi. Lakin bu SSRİ miqyaslı yumşalmadan istifadə edən ədəbiyyat adamları insandan, onun mahiyyətindən və daxili, ruhi aləmindən çox uzaqlaşmış estetik prinsipləri nizama salmaq, bərpa etmək mücadiləsinə qalxmışdı. İsmayıl Şıxlının, İsa Muğannanın, Sabir Əhmədlinin, Əkrəm Əylislinin, İsi Məlikzadənin, Çingiz Hüseynovun, Yusif Səmədoğlunun, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşlarının, Anarın, Elçinin, az sonra Mövlud Süleymanlının, Seyran Səxavətin, Vaqif Nəsibin, Səfər Alışarlıının,

Saday Budaqlının nəsr yaradıcılığı sosializm realizmi qəlibinin nəzəri qanunlarını alt-üst etdi. İsa Muğanna təkcə Azərbaycan romançılığında deyil, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi-bədii, fəlsəfi-estetik meyarların ölçülərini dəyişdi. Onun nəsrində qloballıq, milli-tarixi erudisiya miqyası get-gedə inkişaf etdi.

İ.Muğanna başqa dünya ilə və daha böyük tarix, daha böyük zaman və məkan haqqında düşünür, həmin Yer mühitinə sığmayan dünyanın romanlarını yazmağa hazırlaşır. Bu böyüklük və bəşərlik yalnız mövzu-məzmun, fikir-ideya fundamentallığı ilə deyil, həm də üslub, estetik baxış və nəsr sənətkarlığında yenilik istəyi ilə ölçülürdü. Onun üzərində dönə-dönə işlədiyi “İdeal” romanını Azərbaycan ədəbiyyatının ilk mükəmməl postmodernist nəsr nümunəsi hesab etmək olar. Həqiqətən də, yeni Azərbaycan nəsrinin konturları ilk növbədə İ.Muğannanın bədii təfəkküründə cızıldı. O, durğun və patriarxal qanunlarla idarə olunan ədəbiyyatımızın gələcək taleyindən narahat idi. “Azərbaycan prozasının lap dərə dibində qaldığını” anladığı zamandan etibarən yeni təfəkkür, yeni baxış bucağı aramağa başladı.

“İdeal” romanı ötən əsrin 80-ci illərində gözlənilməz ədəbiyyat faktı kimi təkcə bədii təfəkkürdə deyil, elmi və sosial-siyasi düşüncədə də fərqli intonasiya yaratdı. Əsas məsələ də bundan ibarət idi. Yeni baxış bucağı müəyyənləşdi. Ədəbiyyatın obrazları dəyişdi, hadisələr daha böyük planda işlənildi. Məişət mənzərələri, məhəlli ampuadakı “millilik” arxa plana keçdi. Milli, tarixi, xəlqi mövzular çox uzaq zamandan başladı. Zamanın problemləri zamanında geniş oxucu auditoriyasına təqdim edildi. Amma bu təqdimatda problemin, faciənin, tarixi yaraların yaşı əsrləri, minillikləri keçdi. İ.Stalin tərəfindən baş planı işlənilib hazırlanmış yadlaşdırma və yaddaşsızlaşdırma strategiyası bir qələmdə dağıldı. İ.Muğanna yaradıcılığı ilə 1950-ci illərdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında Stalin obrazı yox, stalinizm nəzəriyyəsi ifşa olunmuşdu.

İ.Muğannanın roman təfəkkürü, yaradıcılıq üslubu və metodikası bir deyil, bir neçə romanın materialını bir mətn kontekstində sistemli və anlaşılıqlı şəkildə təqdim etmək imkanı verir.

Məsələn, bir xalqın əsrlərlə başına gətirilən “Təhrif” oyunlarını xronoloji ardıcılıqla, tarix faktı əsasında bədiiləşdirib əks etdirmək nə qədər çətin iş olsa da, müəllif bu işin öhdəsindən gəlir. Əsərinin qəhrəmanlarını günün problemləri ilə deyil, əsrlərin dərdi ilə yükləyir.

“İdeal” əsərində İ.Muğanna elmi və bədii təfəkkür tipini roman təfəkkürü ortamında qovuşdura bilir. Postmodern dil və üslub metaforik səciyyə daşıyır. Bəzən tarix rəvayət və əfsanə, yaddaş diktəsi əsasında, amma reallığa söykənərək bərpa edilir.

Dissertasiyanın IV fəslı **“Müstəqillik dövrü romanlarında ictimai-siyasi mühit və sosial problemlərin bədii ifadəsi. Postmodern roman”** adlandırılmışdır. **“Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında Azərbaycanın siyasi və sosial həyatı. Roman aparıcı janr kimi”** adlı paraqrafda göstərilir ki, son 30 ilin roman yaradıcılığına diqqət etmək üçün ortada olan mətnlərdə dünya ədəbiyyatının roman təcrübəsindən istifadə, uğurlar və uğursuzluqlar, müstəqillik dövründə ictimai-siyasi mühit və bu mühitin romanlarda inikası, romanın aparıcı janra çevrilməsi zərurətinin əsasları, mövzu və qəhrəmanlar, yaşlı və gənc ədəbi nəslin roman janrının nəzəriyyəsinə və ədəbi-estetik missiyasına münasibəti məsələləri çözülməlidir. “Müstəqillik romanları” ifadəsi ədəbiyyatşünaslığın termini kimi tənqidi məqalələrdə çox işlədilir. “Sovet romanları” ifadəsi ilə müqayisə olunsa, janrın forma və məzmunu, estetik mahiyyəti, yoxsa ideoloji missiyası əsas götürülməlidir? – sualı cavablandırılır.

Bu paraqrafda Elçinin “Baş”, M.Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər”, Ş.Ağayarın “Arzulardan sonrakı şəhər” romanları zamanın ictimai-siyasi mənzərəsi, ideoloji və ədəbi-estetik konsepsiyaları, ədəbiyyatşünaslığın yeni ədəbi-nəzəri qanunları əsasında tədqiq olunur.

IV fəslin **“Postmodern roman” anlayışı, Azərbaycan ədəbiyyatında nümunələr**” adlanan ikinci paraqrafında göstərilir ki, postmodernizm yeni mətn modeli yaratmaq tələbi irəli sürürdü. Bu mətnin mahiyyəti isə bizim cəmiyyət və dünyagörüşümüz,

medianın yaratdığı informasiya partlayışının əks-sədası kimi ortaya çıxdı.

F.Ceymson “Nəzəriyyə ideologiyaları” kitabında göstərirdi ki, Aristotel realizminin illüziyalarını işarələr və kodlar vasitəsilə dünya həqiqəti ilə əlaqələndirmək cəzbedicidir. Onsuz da gerçəklik “orada” sakit şəkildə mövcuddur, həqiqət isə beynimizdəki fikirlərin şəkilləri olduğu şeylərin özləri ilə uyğunlaşmasından başqa bir şey deyil²⁷.

Artıq dünyanın aparıcı cərəyanına çevrilmiş postmodernizm nəzəriyyəsinin formalaşmasında filosof J.Liotarın, Jak Derridanın fəlsəfi tezləri əsas rolunu oynayır. Dünyanı mətn kimi təhlil obyektinə çevirən, onun üzərində dağıdıcı təxəyyüllə elmi-nəzəri eksperimentlər aparan postmodernistlər “Qara yumor” adlı məktəbin ədəbi, fəlsəfi-estetik hərəkatda rolunu genişləndirmişlər. C.Bart, D.Bartel, T.Pinçon, C.P.Danlivi, U.Eko, U.Gibson, C.Barns, İ.Kalvino kimi eksperimentçilər ədəbi-bədii və elmi-nəzəri nümunələrlə postmodern baxış formulu təqdim etmişlər.

Cəmiyyətimizin ictimai şüur təkamülündə olan problem, təbii ki, ədəbiyyatda da öz ifadəsini tapır. O cəmiyyətlərdə ki sosial-siyasi fəallıq, erudisiyalı və idraki qabiliyyəti ilə kainatı dolaşa bilən dünyagörüş yoxdur, həmin toplumlarda zaman da ağırlaşır, təkrarlanır. Bizim cəmiyyətin özünüifadəsindəki və ümumiyyətlə, ictimai düşüncədəki təkrarlar, yerindəsaymalar zamanla bizim aramızda anlaşılmazlıq yaradıb, zaman sanki bizi yorur.

Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernizm haqqında bir ədəbi-estetik kateqoriya kimi yalnız 2000-ci illərdən danışılmağa başlandı. Təəssüf ki, bu barədə ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxışları dünya postmodern mədəniyyəti, elmi-nəzəri tezləri əsasında formalaşmadı. İlk olaraq yazarlar, publisistlər, kulturoloqlar fikir söylədi. Dünya ədəbiyyatşünaslığından çox az material systemsiz şəkildə tərcümə olundu. Eksperimentlərin isə çoxu uğursuz idi.

---

²⁷ Jameson, F. The Ideologies of Theory. – London and New York: Verso, – 2008, – 693 p. p. 36.

Bu paraqrafda mövzu ilə bağlı K.Abdullanın “Yarımçıq əlyazma”, O.Fikrətoğlunun “Ölü mətn” romanları təhlil edilir.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

– Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında xüsusi təfəkkür tərzii ilə yazılan klassik və müasir formalı romanların müqayisəli təhlilləri, bədii mətnlər əsasında təqdim edilən tezislər, analizlər sübut edir ki, “roman təfəkkürü” erudik, çoxqatlı bir yaradıcılıq qabiliyyətidir.

– Roman bizim üçün klassik ədəbiyyatımızda sələfi, bünövrəsi olmayan forma, əhəmətsiz, sosialist realizmi prinsiplərinin tələbi ilə yaranan janr deyil. Azərbaycan romanının mənşəyi, inkişaf yolu, təkamülü, problem mövzuları, ideyası, Azərbaycan və dünya bədii nəsrini kontekstində yeri və s. bu kimi məsələlər klassik Şərq, Orta əsrlər və müasir Qərb ədəbiyyatı, nəsrini kontekstində araşdırılarda məlum olur ki, roman janrının “vətəni” həmişə Qərb olmayıb, bu janrın yaranıb formalaşmağa başladığı ərazi Şərq ölkələri, eləcə də Azərbaycan olub.

– Azərbaycan romanının yaranması, formalaşması prosesində epik düşüncənin tarixini və poetik nəqletməni, təhkiyəni, onun nəzəri-estetik spesifikasiyasını əsas götürərək tədqiq edəndə epik düşüncənin yazılı ədəbiyyatdakı yaşlı əlimizdə olan nümunələrə əsaslansaq, XII əsrdən başlayır və məlum olur ki, ədəbiyyatımızda yaranan fars dilində epik şeir örnəkləri (XII əsr) və Azərbaycan dilində epik şeir örnəkləri (XIII-XVI əsr) təhkiyə üsulu ilə bədiiləşdirmənin – ilk romanlarımızın nümunələri oldu.

– Bizim klassik mədəniyyət, sənət estetikası müasir və modern, yeni dünyagörüş ifadə edən nəzəri görüşlərlə əvəzlənməyə başladı. Bu yeniliklərin içərisində yeni janrlar da var idi. Klassik mənşəm hekayələr nəslrlə yazılmış hekayələrlə, mənşəm romanlar isə nəslrlə yazılmış povest və romanlarla əvəz olundu.

– Azərbaycan nəsrində roman janrına yeni baxış, demək olar ki, ilk dəfə M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” və “Kəmalüddövlə məktubları” adlı əsərlərində meydana çıxdı. Dünyadan Azərbaycana, Azərbaycandan dünyaya, Şərqdən Qərbə,

Qərbdən Şərqə baxış nöqtəsində böyük həqiqətlər kəşf edildi. Sonralar bu cür nəsr təfəkkürü C.Məmmədquluzadənin və Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığında özünü göstərdi. M.F.Axundzadə XIX əsrdə Şərqin dünya miqyasında düşünüən mütəfəkkiri kimi klassik ənənədən fərqli təfəkkür modeli ilə Azərbaycan nəsrinin və bütövlükdə ədəbiyyatının iri bir addımla irəli atılmasına həm də “Aldanmış kəvakib” və “Kəmalüddövlə məktubları” romanları ilə şərait yaratdı.

– Roman janrının sovet dövrü öz mövzu və ideya konsepsiyasına görə klassik amplusundan ayrılmışdı. “Xosrov və Şirin”, “Aldanmış kəvakib”, “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”, “Kəmalüddövlə məktubları”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” kimi fəlsəfi, sosial-siyasi və milli ədəbiyyat kontekstində işləmə metodologiyası arxa plana keçmiş, sosialist realizmi metodunun siyasi məramnaməyə əsaslanan diktəsi aparıcı olmuşdur. Həmin dövrdə müəkkəb həyat hadisələri, geniş, əhatəli təsvir və təhkiyə, müxtəlif xarakterli obrazlar məcmusu kimi yaranan romanlarda zamanın üzdə olmayan, ictimai düşüncədən kənar qalan daxili təlatümləri ortaya çıxarma ustalığı və cəsəreti yox dərəcəsində idi.

– XX əsrin əvvəllərində cərəyanlaşmağa başlayan Azərbaycan modernizminin qarşısı sovet inqilabı ilə alındı və düşüncənin sahəsi də elə həmin vaxtdan çərçivələndi. Yalnız SSRİ məkanında baş verən ictimai-siyasi, sosial dəyişmələrdən sonra, 1960-cı illərdə həmin fikrin, baxış və yanaşmanın davamı olaraq yeni, nisbətən fərqli mədəni-estetik və fəlsəfi-intellektual sənət, ədəbiyyat nümunələri yarandı.

– 1960-cı illər ədəbiyyatı yeni bir ədəbi nəslin gəlişi ilə seçildi. Onlar 1930-cu, 1940-cı illərdə doğulanlar idi. Repressiya və müharibə illərində doğulanlar 1950-ci illərdə İ.Stalinin ölüm xəbəri ilə başlayan “dərindən nəfəs alma azadlığı” zamanında əllərinə qələm aldı, insandan, onun mahiyyətindən və daxili, ruhi aləmindən çox uzaqlaşmış estetik prinsipləri nizama salmaq, bərpa etmək mücadiləsinə qalxdı.

– Müstəqillik illərində dünya ədəbiyyatına baxışımız bir az əvvələ qayıdıqla başladı. XX əsrin əvvəllərindən dünya ədəbi

ictimaiyyətinin öz zamanında oxuduğu müəlliflərlə (F.Kafka, U.Folkner, E.M.Remark, C.Coys, E.Heminquey, A.Ekzüperi, V.Vulf və b.) bizim oxucularımız daha əhatəli şəkildə XX əsrin sonlarında tanış oldu. Bu gecikmə həm müəlliflərimiz, həm də oxucularımız üçün problemlər yaratdı. Təsirlənmə və təqlid cəhdləri də ortaya çıxan romanlarda “yad səs” intonasiyasını açıqca hiss etdirdi.

– Romanın gələcək missiyalarından biri o olmalıdır ki, yazıçılar ənənəvi roman dövrü ilə vidalaşsın, romanlar zamanın, həyatın, dünyanın, xaos içində çabalayan insanın modeli kimi doğulsun. Qəhrəmanlar, baş obrazlar romanın siması, ideya daşıyıcısı kimi təqdim olunarsa, bu yanaşma ədəbi-bədii görüşlərin məhdudiyətindən xəbər vermiş olacaq. Çünki romanın mahiyyəti, problematikasını fərdlərə yüklənəndə zaman və hadisələrdə əriyəcək, əks olunacaq təsvir və ifadələr monumentallığını itirəcək. Romanın ictimai-sosial yükü bir və ya bir neçə insanın hekayəsi, əhvalatı, xarakteri çəkisinə enməməlidir.

– Roman artıq məhdud, məhəlli, milli yox, daha çox bəşəri bir baxış və özünüifadə formasıdır. Ədəbiyyatın cəmiyyət həyatına, ictimai-iqtisadi, siyasi gedişata təsir və müəyyən mənada təzyiqli funksiyası bu gün məhz roman janrının vasitəsilə baş verir. Dünyanın və zamanın ziddiyyətlərlə dolu hadisələri, quruluşların və cəmiyyətlərin sərhədsiz, həddini aşan davranış və yaşam tərzini problemini ilk görən və səsini qaldıran da məhz romançılar olub. Özü də bu baxış tək-cə bədii mətnlərdə yox, yazarların ictimai-siyasi görüşlərində, müsahibələrində, publisistik yazılarında da əsas yer tutur.

– XX əsrin I yarısında dünya ədəbiyyatı romanları və sovet dövrü Azərbaycan romanlarının siyasi-ideoloji prinsipləri, eləcə də 1930-1950-ci illər Azərbaycan romanlarında mövzu-ideya və sənətkarlıq məsələləri müqayisəli şəkildə təhlil edilərkən məlum olur ki, bizim romanların dünya arenasına çıxma bilməməsi səbəbləri yenə də müəlliflərin ideoloji diktə ilə yazması ilə əlaqədardır.

– Azərbaycan romanşünaslığının ayrıca bir nəzəri kateqoriya kimi formalaşması zərurəti yaranıb. Günümüzün roman yaradıcıları

üçün aktual, gərəkli olan nəzəri-estetik baxış formaları ədəbiyyatşünaslıq materialı kimi işlənəməlidir.

– Müstəqillik dövrü romanlarında ictimai-siyasi, tarixi mühit və sosial problemlərin bədii ifadəsi, Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında Azərbaycanın siyasi və sosial həyatının inikası, romanın aparıcı janr kimi funksiyası qənaətbəxş deyil.

“Postmodern roman” anlayışı həm nəzəri ədəbiyyatda, həm də praktik olaraq bədii ədəbiyyatda mahiyyətinə uyğun olaraq dərk edilmədi. Azərbaycan ədəbiyyatında bu estetikani ifadə edə bilən mükəmməl nümunələr olmadı.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi işlərində əksini tapmışdır:

1. Çağdaş Azərbaycan romanının nəzəri-metodoloji problemləri / – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 191 s.

2. Müasir ədəbi-nəzəri düşüncədə romana və romançılığa münasibət // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2015. №4, – səh.19-28.

3. Ədəbi-intellektual düşüncəmizin İnsan problemi // – Bakı: Filologiya məsələləri. – 2015. № 7, – səh. 313-319.

4. Roman mətnlərində insan – cəmiyyət – mühit və zaman mənzərələri // – Bakı: Filologiya məsələləri. – 2015. №8, – səh. 387-394.

5. Yeni romanlar – mənzərə, yoxsa görüntü? Romana qarşı haqsızlıq // – Bakı: Azərbaycan jurnalı. – 2015. № 8, – səh.75-84.

6. Roman janrında müəllif və qəhrəman // – Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Əsərləri”. – C.27. – 2016. – səh. 264-273.

7. Roman təfəkkürü və müasir romana baxış // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri (Humanitar elmlər). – 2016. №1: – səh.181-188.

8. Çağdaş Azərbaycan romanının tarixi, elmi-nəzəri və ideya-estetik xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Universitetinin “Xəbərlər”i. Humanitar elmlər seriyası. – 2016. №1, – səh.42-55.

9. Mənzum roman tariximiz və müasir dünya romanı // –Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 2016. №1, – səh.158-170.

10. Klassik eşq fəlsəfəsi tariximizdə ilk roman // – Bakı: Risalə elmi araşdırmalar toplusu, – 2016. №12, – səh.75-83.
11. Ceyms Coys və ədəbiyyatda devrim / – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 164 s.
12. XXI əsrdən baxış: ədəbi tənqid və bədii söz / – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 723 s.
13. E.Munro və Ş.Cekson nəsrində tale qalereyası // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №8, – səh. 380-388.
14. Azərbaycan romanının klassik mənşəyi haqqında // – Bakı: Azərbaycan jurnalı. – 2018. № 10, – səh.180-195.
15. Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” əsərində roman stixiyası // – Bakı: Risalə elmi araşdırmalar toplusu, – 2018. № 15, – səh.106-115.
16. Y.V.Çəmənəminlinin romanları və repressiya (“Studentlər”) // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 2019. № 3, – səh.162-174.
17. Repressiyaya aparan roman (“Qızlar bulağı”) // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 2019. № 6, – səh.181-186.
18. Təhkiyənin roman əhatəsi və “Danabaş kəndinin əhvalatları”nın daxili genişliyi // – Bakı: Bakı Universitetinin “Xəbər”i. Humanitar elmlər seriyası. – 2019. №2, – səh.12-20.
19. Zərdüştilərin fəlsəfi düşüncələri bədii mətn kontekstində // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. №2, – səh.146-155.
20. Postmodernizmin digər ədəbi-estetik “izm”lərdən fərqi // – Bakı: Risalə elmi araşdırmalar toplusu, – 2019. №2, – səh. 176-185.
21. Ədəbiyyatşünaslığın klassik irs problemi: İ.Nəsimi // “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi. Bir əsrlik Nəsimi araşdırmaları. Konfrans materialları, – Bakı: – 10 dekabr, – 2019, – səh. 461-477.
22. Qədim türk bədii mətnlərində roman janrının xüsusiyyətləri // Şimal-Şərqi Anadolu İnkişaf Agentliyi. II Beynəlxalq “Unudulan Sözlər Yaşadılısın (Dədə Qorqud izində, sözündə)” simpoziumu, – Bayburt: – 26 iyul, – 2019, – səh.39-45.
23. Əhməd Ağaoğlu – türk və İslam dünyasının təəssübkeşi // AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Əhməd Ağaoğlunun

anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş simpozium, – Bakı: – 02-03 oktyabr, – 2019, – səh.406-424.

24. Стихия романа в произведении “Муниснаме” Абубакра ибн Хосрова аль-Устада. // – Алматы: “Хабаршы – Вестник” (серия филологические науки) КазНУ имени Абая, – 2019. № 2, – с. 233-240.

25. Генезис романа в классической Азербайджанской литературе // – Казахстан: Вестник Евразийского национального университета им. Л.И.Гумилева, – 2019. №3, – с. 30-43.

26. Мышление и жанр романа, ее этапы в Азербайджанской литературе // – Украина: Научные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации, – 2019. №30, – с. 190-194.

27. Литературы женщины войны (о произведении Светланы Алексиевич “У вайны не женское лицо”) // Безопасность в современном мире. Международная конференция, – Днепр: – 27-28 сентября, – 2019, – с. 193-194.

28. Bədii məndə klassik formalardan imtina, dekonstruksiya // İqtisadi İnkişaf və Sosial Araşdırmalar İnstitutu. Elm, texnologiya və sosial elmlərdəki inkişafa dair simpozium, – Bakı: – 18-22 mart. – 2020, – səh.23-27.

29. Repressiya və ədəbiyyat // İqtisadi İnkişaf və Sosial Araşdırmalar İnstitutu. II Beynəlxalq Elm, texnologiya və mövcud ictimai elmlərin inkişafına dair konfrans, – Bakı: – 18-22 mart. – 2020, – səh. 1-4.

30. Политика гегемонистских государств в тексте исторических романов (Ю.В. Чаманзаминли “Между двух огней”) // – Украина: Вестник Университета имени Альфреда Нобеля. Серия: Филологические науки, – 2020. №1, – с. 220-233.

31. О начале современного романа // Материалы международной научно-практической конференции. (Таврийские Филологические Научные Чтения), – Киев: – 24-25 января, – 2020, – с. 96-100.

32. Qarabağ və Azərbaycanın tarixi tale problemi Y.V.Çəmənşəminlinin “İki od arasında” romanında // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Qərbi Kaspi Universiteti. Ədəbiyyatda Qarabağ Mövzusu. Ümumrespublika konfransı, – Bakı: – 24 aprel, – 2021, – səh. 195-205.

33. Klassik Şərq romanı estetikası və Nizami Gəncəvinin məsnəviləri // “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi. Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə. Ümumrespublika konfransı. – Bakı: – 07 dekabr, – 2021, – səh. 454-494.

34. 1930-1950’li yıllarda Azərbaycanda sosyo-politik ortam və roman edebiyatı // – Ankara: Homeros Dergisi. – 2021. №4 (2), – say. 85-95.

35. On the question of authorship “Ali and Nino” // – Москва: Вопросы Истории, – 2021. №6 (1), – 241-249 p.

36. M.Ə.Rəsulzadənin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” əsəri və farsdilli klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. I Beynəlxalq Rəsulzadə Qiraətləri. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin irsi müstəqillik, demokratiya və dövlətçilik dəyərləri sistemində. Ümumrespublika konfransı, – Bakı: – 31 yanvar, – 2022, səh. 466-477.

Dissertasiyanın müdafiəsi “_____” *oktyabr 2022-ci il* tarixdə saat 14⁰⁰-da AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 53. AZ 1001.
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “_____” *sentyabr 2022-ci il* tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02.09.2022
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 81 360 işarə
Tiraj: 100